

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	11
'Aho	Pulelulu, 28 Fepueli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 11/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Pulelulu 28 Fepueli 2024

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		KOMITI KAKATO:
Fika 05		Ngaahi Tu'utu'uni: 5.1 Tu'utu'uni Fika 2/2024: Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki hono pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023 5.2 Tu'utu'uni Fika 1/2024: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Ngaahi Kolo Matatahi) 2023 (<i>'Aho 13.2.2024: Fakatatali 'i he kole 'a e Pule'anga</i>)
Fika 06		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U & LIPOOTI 'A'AHU & LIPOOTI 'ATITA: 6.1 Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023 6.2 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2022/2023 6.3 'Ofisi Palemia 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu fika 2</i>) 6.4 Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>) 6.5 Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2022/2023 (<i>'I hono fakatonutonu</i>) 6.6 Potungaue MEIDECC 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)

	6.7	Potungaue MEIDECC 2022/2023
	6.8	Potungaue Sitetisitika ‘a Tonga 2021/2022
	6.9	Potungaue Tamate Afi mo e Me’afakafokifa ‘a Tonga 2021/2022 (<i>I hono fakatonutonu</i>)
	6.10	Potungaue Toutai 2022/2023
	6.11	Potungaue Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika 2022/2023
	6.12	Lipooti ‘A’ahi Fale Alea – Vava’u 14
	6.13	Lipooti ‘A’ahi Fale Alea – Vava’u 16
	6.14	‘Atita’i ‘o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo’ui Lelei ‘a e Kakai ‘oku Malohi mo Matu’uaki ‘a e Ngaahi Fakatu’utamaki, Novema 2023
	6.15	Ngaahi Lipooti ‘Atita ‘o e Pa’anga Tokoni Faka-Fale Alea & Ngaahi ‘Ofisi Fakavahenga, Fepueli 2021 – Sanuali 2023 (Vahenga 1 ki he 17)
Fika 07		Ngaahi Me’a Makehe
Fika 08		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea 'o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui 'a e Fale	7
Poaki.....	7
Me'a 'Eiki Sea	8
Me'a Sea Komiti.....	8
Tu'utu'uni Fika 2, Lao ki hono Pule'i mo Hono Pule'i Tute 'Eikisia 2023	8
'UHINGA mo e taumu'a e Tu'utu'uni fika 2/2024.....	8
Fehu'ia 'uhinga e liliu Tu'utu'uni Tute 'Ekisia 2021 ko e faipau ki he ngaahi fiema'u fakavaha'apule'anga <i>WTO</i>	10
Tokanga ki he ngāue Pule'anga ke veteki mo solova'aki palopalema he lahi 'u me'alele 'a ia 'oku uesia mo uli'i ai 'ātakai	11
Poupou ke tokoni'i ngaahi kautaha taautaha 'oku nau ngāue ke recycle ngaahi me'alele maumau	13
Fehu'ia ta'u motu'a 'o ha me'alele ngofua ke hū mai ki Tonga ni	13
'Ikai fakangatangata ta'u pē motolo me'alele taautaha ke hū mai ki he fonua he faka'atā 'i he Tu'utu'uni	14
Fokotu'u ke faka'ata hū mai me'alele ka 'i ha fo'i taimi mo ha ta'u pau	15
Kole na'a lava ke liliu mo e founa tute ngaahi me'alele 'o fakatatau ki hono mahu'inga.....	16
Tokoni fakama'ala'ala ki he 'uhinga hono ngāue'aki founa tute me'alele he taimi ni	16
Fokotu'u ke fakafoki Tu'utu'uni fika 2/2024 he 'oku 'ikai ha fakamatala fakapotopoto kuo tuku mai ke tokoni he faitu'utu'uni	18
Taukave Pule'anga 'uhinga e Tu'utu'uni ke faitokonia e kakai	20
Fokotu'u ke monomono 'a e Lao e Pule'anga & lava fakangatangata taimi fakahū mai ai me'alele	21
Fokotu'u monomono Tongatapu 5 ki he Tu'utu'uni fika 2/2024.....	24
Hoha'a pē na'e tali fakakū 'a e fika 9 'i he Tu'utu'uni	26
Tokoni fakama'ala'ala fekau'aki mo e fehu'ia kupu 9 'i he Tu'utu'uni	27
Fakama'ala'ala 'Eiki Sea ki he tu'unga fa'u lao 'a e Pule'anga he taimi ni.....	29
Monomono mei he Pule'anga fekau'aki mo e fokotu'u 'a Tongatapu 5	32
Fakama'ala'ala Tongatapu 5 he kongā 2 'ene fokotu'u	32
Poupou Pule'anga ki he fokotu'u kongā hono 2 'a Tongatapu 5.....	32
Pālōti 'o tali Tu'utu'uni fika 2/2024	33
Tokanga ki he 'uhinga 'ikai fakahū mai ki Fale Alea 'a e tu'utu'uni ne kāsete'i he 2022	33
Tokanga ki he toe 'asi mai lisi ngaahi feitu'u tānaki fo'ou mai he Tu'utu'uni	33
Fokotu'u ke fakafoki ange Tu'utu'uni fika 2/2024 ke fakalelei'i kae toki fakafoki mai ki Fale Alea34	

Fakatonutonu ke liliu 'a Makaunga ki Tongatapu he fakapālangi ke tatau mo e faka-Tonga	34
Kole Pule'anga ke toloi feme'a'aki he Tu'utu'uni fika 2/2024	34
Kole ke mohetolo hifo ki lalo 'a e Tu'utu'uni fika 2/2024 kae 'ave ke fakatonutonu	35
Toloi hono alea'i Tu'utu'uni fika 1/2024	35
Tokanga ki he 'ave mafai ki he Tu'utu'uni 'o tuku 'i he Minisita	36
Kole ke fakakaukaua hono fakalelei'i ke tatau 'a e ngaahi lao 'i he taimi fa'u ai Tu'utu'uni	36
Tokanga 'Eua 11 ki he toe ki'i liliu e lahi 'o Tufu 'i he hā he mapé	36
Tokanga ki he si'isi'i 'elia matātahi ke vahe ki he lahi fanga ki'i kolo	37
Makatu'unga ngaahi fakangatangata fakafeitu'u 'a e Potungāue Toutai mei he fua e fonuá mei 'uta	38
Lipooti Fakata'u Potungāue Fakamaau'angá 2022/23	39
Tokanga ki he founga fakahoko mai Lipooti Fakata'u mei he Pule'anga	39
Lipooti Minisita fakatatau mo e kupu 51 (5) e Konisitutone	41
Tokanga ki he 'isiu 'o e Fakamaau'anga Faka'ilekitulōnika	42
Founga fo'ou 'oku maliu ki ai Fakamaau'anga 'i he fekau'aki mo e lekooti	43
Tokanga ke ta'etotongi e <i>ID</i> fakafonua	43
Tokanga fu'u lahi \$50 he fetongi kaati <i>ID</i> fakafonua	44
Poupou ke ta'etotongi 'a e Kaati <i>ID</i> fakafonua	46
Fakama'ala'ala ko e <i>ID</i> 'oku ta'etotongi pē he taimi 'oku fakafou'ou ai taimi pe 'oku mole ai 'oku totongi \$50	46
Tokanga ki he tuai fakahoko ngaahi hopo 'i he Fakamaau'anga	47
Tokanga 'oku toko 3 pe kau Fakamaau he Fakamaau'anga Lahi ke fakahoko ngaahi hopo 'e lau ngeau	48
Tali Pule'anga ki he 'uhinga tuai ai ngaahi hopo fakahoko 'i he Fakamaau'anga	49
Tokanga 'Eua 11 toe kovi ange tu'unga e ngaahi hopo toloi 'i he Fakamaau'anga Polisi	50
Tokanga 'Eua 11 ki he lahi ngaahi hopo 'i he Fakamaau'anga Polisi 'oku iku ki he Fakamaau'anga Tangi	51
Tokanga mo mahu'inga ke tohi 'e he ngaahi tamai 'enau fānau tu'utāmaki	52
Fokotu'u ke ngāue popula ngaahi tamai 'oku 'ikai tohi 'enau fānau tu'utāmaki	53
Fokotu'u mei he Pule'anga ke fo'u 'Eua 11 ha Lao ki he ta'etohi fanga tamai nau fānau he 'oku 'atā pē	54
Kole Tongatapu 1 ki ha faingamālie ke fakaa'u ange ki he to'utupu e vahenga e polokalama ako makehe ma'a e to'utupu	54
Fakama'ala'ala 'Eiki Sea he polokalama ke faitokonia hako tupu e fonua	56
Kole ki he Pule'anga ke fai ha ngāue ki he 'ikai fakatokanga'i 'i muli kaati <i>ID</i> fakafonua Tonga	57
Fakamamafa'i Tongatapu 4 mahu'inga kaati <i>ID</i> fakafonua	59
Tali Pule'anga fekau'aki mo e kaati <i>ID</i> fakafonua mo e hoha'a ki he lahi vete mali	60

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea kuo 'osi 'i ai e Lao ki he mahu'inga e kaati <i>ID</i> fakafonua.....	62
Fiefia ki he tu'unga 'i ai ngaahi hopo he Fakamaau'anga he fakahoa ngaahi ta'u kimu'a	65
Poupou'i ngāue Pule'anga ke faitokonia hako tupu e fonuaa	68
Tokanga ki he 'ea ki ha ngaahi kelekele	69
Tokanga ki he kongalava e fa'ē ke loi ke tohi hano foha.....	69
Kelesi	70

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu, 28 Fepueli 2024

Taimi: 1030-1040 pongipongi

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki, kole atu ke tau kamata'aki e lotu e 'Eiki.

Lotu

(Na'e kau fakataha e Hou'eiki hono hiva'i e lotu 'a e 'Eiki.) ...

'Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipá.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko 'a e ui 'o e Falé ki he 'aho ní, 'aho Pulelulu 28 Fepueli 2024.

'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmía, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakanatulá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí & Fakalalakaka Faka'ekonōmiká, 'Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Ngoué, Me'atokoní & Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Pa'angá & Palani Fakafonuá, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimalohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia e taliuí.

Poaki

Ka ko e poaki 'oku ma'u heni 'a e tohi poaki 'a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí. Pea ne kamata meí he 'aho Monite 'o e uiké ni. Kei hoko atu pe poaki faka-Fale Alea 'ae 'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamatá, kei hoko atu mo e poaki folau faka-Fale Alea 'a Dulcie Elaine Tei. 'Oku kei hoko atu mo e poaki 'a e Mo'ale Finau. Ko e 'Eiki Mēmipa pe 'e taha 'oku 'ikai ke tali ai hono uí 'oku 'i ai e tui 'oku ne me'a tomui mai pe. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e ta'ehāmaí 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuiní mo e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā, Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé kae 'uma'ā Hou'eiki Fakafofonga Kakaí.

Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongí ni Hou'eiki. Na'e toloi mai e Falé 'aneafi koe'uhí ko e palopalema fakatekinikale e 'uhilá. Pea ko eni kuo fakapapau'i mai 'e he Kalaké he pongipongi ni 'oku maau pe 'etau me'angāué ke hoko atu e fakataha e Falé. Fakamanatu atu pe Hou'eiki e naunau na'e 'osi tufa atu 'aneafi te u toki fakakau eni ki he'etau 'asenita he Monite uike kaha'ú. Tuku atu ha uike 'e 1 ke mou me'a ki ai, 'o tānaki atu pe ki he ngāue 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato. Kei lahi pe me'a ke mou me'a ki ai Hou'eiki. Pea 'oku 'ikai ke u toe fie fakalōloa, 'i ai e ni'ihi na'e 'i ai 'enau me'a makehe na'e tokanga ki ai he pongipongí ni. Kole atu ke toki fai hano vakai'i he 2 kae makatu'unga ia he lahi e ngāue 'oku fakahoko he pongipongi ní pea 'oku 'ikai ke toe fie fakalōloa, kole atu ke tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

Me'a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Mafimafi, tapu atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí, tapu atu ki he Hou'eiki Nōpelé, tapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí, kae 'uma'ā e kakai e fonuá pehē ki he kau ngāué. Tau fakafeta'i pe neongo pe faingata'a e anga e mo'uí ka 'oku tau, mou laumālie lelei pe. Hou'eiki hangē pe ko e me'a 'Eiki Sea Fale Alea, lahi 'etau ngāué 'ikai ke u toe fakalōloa, tau hoko atu e feme'a'akí.

Tu'utu'uni Fika 2, Lao ki hono Pule'i mo Hono Pule'i Tute 'Eikisia 2023

'E Pule'anga ko e Tu'utu'uni Fika 2, Lao ki hono Pule'i mo Hono Pule'i 'o e Tute 'Eikisia 2023. Me'a tatau pe mo e me'a ko ia 'aneafi. Me'a mai 'Eiki Palēmia

'Uhinga mo e taumu'a e Tu'utu'uni fika 2/2024

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Mālō e laumālie ki he pongipongí ni kae 'atā ke fai atu pe ha ki'i fakama'ala'ala fekau'aki mo e Tu'utu'uni Lao ko eni Fika 2 'oku hā he 'asenitá fekau'aki mo hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Eikisiá. 'Oku makatu'unga eni ia e 4 ko eni koe'uhi ko e tu'utu'uni ko eni ke fakapekia 'a e palakalafi 10 'o e tepile 1 'i he Tefito'i Tu'utu'uni 'a ia na'e fai 'i he 2021 pea na'e 'osi kau pe he fakamatala na'e tufa atú.

'A ia 'oku felāve'i mo e ngaahi saliote misini 'oku fakatefito'i hono fa'u ki he fefononga'aki

...

<010>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'i he 'ulu'itute 8703 mo e mōtolo mo hono ta'u 'oku tatau mo e, pe lahi hake 'i he ta'u 'e 15 mei he 'aho 'o e hū mai. Ko e Tu'utu'uni Lao 'i he 2021 na'e tu'utu'uni ke fakatapui 'a hono hū mai 'o e ngaahi me'alele 'oku, ngaahi saliate misini ko iá hangē ko e palakalafi 10. Ka 'i he Tu'utu'uni Lao ko eni 'i he 2023 na'e fakahoko 'i Ma'asi 2023 na'e 'i ai pē kole ai ke fakapekia mu'a 'a e Tu'utu'uni 10 ko iá. 'A ia ko hono fakamatala 'e tahá kae hoko atu pē hono 'omai.

Ka te u fai atu pē ha ki'i fakamatala ki he ngaahi 'uhinga pē na'e tupu ai hono toe fakahoko 'a e Tu'utu'uni Lao ko eni. 'Uluaki pē Sea na'e hā pē he taimi na'e fakahoko ai e, kamata fakahoko ai e Tu'utu'uni ko eni, 'oku 'i ai pē ngaahi faingata'a kehekehe na'e hoko. Na'e fe'unga tonu eni ia mo e fakataputapui 'o e Koviti-19 pea, pea na'e lahi mo e ngaahi saliate misini, lahi e ngaahi saliate misini na'e 'osi tu'uta mai ia 'i he fakatatau ki he, fakafo'ituitui pē ngaahi fāmili pea kau ai mo e ngaahi kautaha. 'A ia na'e a'u mai ia kuo laka ia 'i he ta'u ko eni 'i he ta'u 'e 15 ko eni 'o e hū mai.

Pea na'e 'omai leva 'a e tohi ki he motu'á ni mo e Hou'eiki Minisitā kimu'á ke fai hono faka'atā 'a e ngaahi me'alele ko eni. Na'e a'u ia ki he tu'unga 'oku 'ova e me'alele fakafo'ituitui ia 'i he me'alele 'e 50 tupu na'e 'i he uafú, fakatatali ke ma'u 'a e, koe'uhí ko e lao ko eni ki he'ene 'ova 'ana ia 'i he ta'u 'e 15. Pea na'e makatu'unga ai 'i he, 'a e hoko 'a e me'a, 'a e Tu'utu'uni ko eni 'o kau fakataha ai mo e ngaahi me'alele 'a e ngaahi kautaha na'e 'osi hū mai. Pea koe'uhí ko e kei fai ko ē 'a e fakataputapui na'e 'i ai e ngaahi me'alele lahi ai na'e 'osi hono ta'u 'ona he ta'u 'e 15 ke tuku mai kitu'a.

Mahu'inga pē foki ke fakatokanga'i ko e hangē pē 'oku hā ko ē he tefito'i he lao ko eni 'oku fakapekiá 'a e, ko e ngaahi me'alele ia ko eni 'oku felāve'i pē mo e me'alele ko eni 'oku lahi ngaue'aki 'e he kakai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga ia 'a e ngaahi me'alele uta mamafa mo e ngaahi me'alele kehe. Pea na'e kau pē 'i he 'uhinga 'oku, na'e pehē ke fakapekia eni kae toe fai ange ha sio fo'ou ke fai ha fetalatalanoa'aki ke fai ha femahino'aki. Koe'uhí foki he 'oku 'i ai 'a e laó ia ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha femahino'aki mo e ngaahi fāmili pea mo e ngaahi, 'i he taimi 'oku 'omai ai e ngaahi me'alele.

'Oku 'i ai e ngaahi me'alele foki ia ko e me'a'ofa pē e ngaahi fāmili ki honau, ha ongo mātu'a ha fānau ki ha'anau ongo mātu'a. Pea 'omai ia 'oku kei fu'u faka'ofa'ofa 'aupito e me'alelé ia 'i he, pea neongo 'oku 'ova ia he ta'u ia hono ngaahi mo e mōtolo he ta'u 'e 15, ka na'e tupu ai 'o fai ai 'a e kole ko eni. Pea 'oku kau ia he 'uhinga na'e toe fokotu'u ai e lao ko eni koe'uhí ko e 'alu pē taimi ia mo e hangē 'e lahi 'a e maumau'i ia 'o e Tu'utu'uni ko eni pea fai ha sio fo'ou ki ai.

Ko hono ua 'o e me'a 'e tahá 'oku te'eki foki ke 'i ai ha tu'utu'uni pau ia ke tau fakafoki ha me'alele, ke tau femahino'aki mo e kautaha vaká. Ka 'omai ha me'alele 'oku 'ova he ta'u 'e 15, ko hai 'oku ne totongi pea fakafoki e me'alele ia ki muli mei he, mei Tongá ni. 'A ia 'oku kau ia he ngaahi me'a 'oku hoko atu ki ai e talatalanoa' koe'uhí ko e fai e femahino'aki ka 'i ai ha tu'utu'uni pehē ko e, pea uta mai ha kautaha vaka ha me'alele pehē ko hai 'oku ha'ana 'a e *responsibility* ke fakafoki e me'alelé ki muli.

Ko hono tolu, 'oku kei fai e talanoa pea mo e *Waste Authority* mo e potungāue ko eni. Ko e 'ū me'alele pehē ko ē 'oku maumau'i e laó kapau te ne maumau'i e lao pehē, 'oku 'ai ke tuku ki fē? 'Oku faka'auha? Pea kapau 'e faka'auha, 'i fē? 'I he ngaahi me'a pehē. Ka 'oku mou mea'i pē kau Fakafofonga mo e Mēmipa e Komiti Kakato, hangē ko 'eku lave atu 'anenaí ko

e ngaahi me'alele eni ia e ngaahi fāmili 'oku 'omai. Pea ko e ngaahi fāmili ia 'oku ō ange 'o kole ke tukuange e me'alele ke nau ngāue' pea na'e makatu'unga ai 'a e fakakaukau ko eni ke fakapekia mu'a e laó kae hoko atu ha talanoa femahino'aki 'a e ngaahi kupu fekau'aki. 'I he Pule'angá, 'i he ngaahi kautaha taautahá, 'i he ngaahi kautaha vaká kae pehē foki mo e ngaahi poate 'oku nau fekau'aki mo e ngaahi me'a kātōa ko eni. Koe'uhi ke fai ha femahino'aki pea 'i ai ha 'ilo lahi he kakai e fonuá kae toki lava 'o fai 'a e, 'a e ...

<002>

Taimi:1045-1050

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ta'ota'ofi ko eni mahino pē 'a e tu'u faka-ātakai mo e ngaahi mahu'inga 'o e ngaahi me'a pehē na'e 'uhinga ai hono fakahoko, ka 'oku 'i ai 'a e faingata'a'ia hono fakahoko 'a e me'a kō ē kimu'a, pea makatu'unga ai hono fokotu'u ko eni ke fai 'a e fakapekia.

Pea 'oku hokohoko atu pē 'a e ngāue ki ai 'a e Potungāue Kasitomu, mo e ngaahi va'a fengāue'aki hangē ko e *MEIDECC* ko e *Waste Authority*, pea mo e ngaahi kautaha taautaha, koe'uhi ke fai ha sio fakalelei ki hono, ke toe fakahoko 'a e ngaahi, ha lao pehē ni, pea mo hono siofi foki pē ko e hā fua 'a e fekau kotoa 'a e ngaahi me'alele, 'o 'ikai ko e me'alele pē ia 'oku fakapatonu ki he ngāue'aki 'e he ngaahi fāmili.

Pea 'oku makatu'unga ai 'a e fokotu'u na'e fakahoko 'e he Pule'anga ke fakapekia ko eni 'a e kupu 10, kae hoko atu pē 'a e ngāue ki hono, ke sio ki he kaha'u. Mālō 'Eiki Sea, fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eua 11.

Fehu'ia 'uhinga e liliu Tu'utu'uni Tute 'Ekisia 2021 ko e faipau ki he ngaahi fiema'u fakavaha'apule'anga *WTO*

Taniela Fusimālohi: Sea mālō e ma'u 'a e faingamālie, tapu mo e Feitu'u na pea tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale. Fakamālō pē au ki he fakamatala ko eni kuo 'omai 'e he Minisitā Pa'anga 'oku mahino 'aupito pē ia 'a e ngaahi palopalema mo e faingata'a ko eni 'i hono fakahoko 'a e Tefito'i Lao ko eni, ka ko 'eku anga eni 'eku, ke u fehu'i pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā he ko 'eku 'ilo'i, 'uluaki na'a tau liliu foki 'a e tu'utu'uni ke fakangatangata ko ē 'i he ta'u 'e 15 'a e motu'a 'o e me'alele hono 'omai, ko e konga 'etau talangofua ki he ngaahi tu'utu'uni ko ē 'a e *WTO*. Pea ko hono ua, 'oku ou tui ko e founa ko ē hono tute 'o e 'u me'alele 'oku 'i ai 'a e, mo e ki'i 'oku ou tui pē 'oku 'i ai mo e ki'i palopalema ai he 'oku tute ia 'i he *capacity* ko ē 'o e misini, pea 'oku mahalo 'oku ui pē 'e he tute ko e *cc*, 'a ia ko e 'uhinga ki he mālohi ko ē mo e hanga ko ē 'e he misini 'o ngāue'aki ko ē e lolo 'a ia 'oku fekau'aki pea mo e 'ātakai.

Ka 'oku ou kole pē au ki he 'Eiki Minisitā ke 'ai angé he koe'uhi na'e 'osi liliu foki 'i he 2021 pea ko eni kuo toe fakafoki mai pē 'a e kupu ko eni ke ngāue'aki. 'Oku mahino pē 'ene fakamatala 'a'ana ki he fiema'u 'a e kakai, kae vakai angé na'a ko e 'uhingá ia ko e founa tute 'oku mamafa pē ko e founa tute ko ē 'oku nau lolotonga ngāue'aki 'i he *engine capacity*, 'oku fekau'aki pē mo e me'a ko ē na'e talamai 'e he *WTO* ke tau talangofua ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito Fakafofonga, mālō 'aupito Sea, ka u tali atu pē ki ai.

Ko ia, ‘oku ‘i ai pē foki ‘a e ngaahi tu’utu’uni faka-māmani lahi ia foaki mo e ngaahi me’a pehē ni. Pea na’e makatu’unga ai ‘a e fa’u ‘o e ngaahi tu’utu’uni ko eni, ka ‘oku kau ia ‘i he konga ‘o e fepōtalanoa’aki ko eni. Koe’uhi ko e, ‘oku kau ai mo e ngaahi kautaha pehē, koe’uhí foki ko e sio ki he anga ko eni hono fakahoko, mo e founga ke fakahoko lelei’aki ‘o fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni faka-māmani lahi ko ē ‘oku tau mēmipa atu ki ai. ‘A ia ‘oku ‘i ai pē ngaahi talanoa kiate kinautolu ‘a e founga ‘oku mo e ngaahi taimi ke tau fai atu ai ‘etau ngāue ke fakahoko ‘o fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni, ka ‘i he taimi tatau kae lava foki ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko ia.

Ko ia ko e ngaahi tu’utu’uni foki ia ‘oku fakatefīto ai ko ē hono tute’i hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga, ki he ivi ngāue ‘a e misini, pea ‘oku kei tu’u pē foki ia, ka na’e fakatefīto pē eni koe’uhi ko e ta’u ko eni ‘oku laka hake ai ‘i he ngāue fakamisini, pea ‘oku kei fai ko ē ‘a e ngāue ki ai. Mālō.

Tokanga ki he ngāue Pule’anga ke veteki mo solova’aki palopalema he lahi ‘u me’alele ‘a ia ‘oku uesia mo uli’i ai ‘ātakai

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e ‘uhinga pē foki ia ‘eku fehu’i he koe’uhi ko e me’a faka-māmani lahi ko ē ki he *WTO* ‘a e talangofua ki ai, pea mo e toe hangē ‘oku ‘omai ‘a e kupu ia pea ‘oku tau talangata’a ki ai. Ka ko ē ‘oku mahino pē ‘oku fakahoko ‘a e ngāue ki ai, ka ko e anga ‘eku vakai atu ki he me’a ko ē ‘oku ‘osi malanga pē ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘a e ola ko ē he koe’uhi he ko e ngaahi me’alele ko ē ‘oku motu’a ange ko ē ‘i he ta’u ‘e 15, ko ‘ene mo’ui ‘ana ia ‘oku ‘ikai ke toe fu’u lōloa atu, kae tautefīto pē ki he ngaahi me’alele ko ē ‘oku ‘omai ko ē mei Siapani. Pea koe’uhi ko ‘ene tu’u ko ē ‘i he taimi ni, ‘oku te’eki ai ke ‘omai ha tali pau ia ‘e he, ‘oku ou tui pē mahalo na’a ‘oku ‘i ai ha fokotu’utu’u ‘a e Poate Veve, ki hono fakafetuku ko eni ki ha feitu’u he ko e, kae toki fakatonutonu mai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā ko eni ki he *MOI*, ‘oku ou tui ko e lesisita ko ē ‘a e *MOI* ‘oku ou tui ko e saliate misini ‘oku ‘i he 30000 tupu ‘a e fika ko ē ‘oku ne ma’u, ka ‘oku hei’ilo pē ‘oku ...

<005>

Taimi: 1050-1055

Taniela Fusimālohi : .. kakato pē ‘ikai. Ko e *household* pē ‘e 18000 ‘i Tonga ni, tau pehē ‘oku nau takitaha pē ‘a e me’alele, ko u tui ko e me’a pē ia takitaha. Ka ‘oku kau foki ai mo e ngaahi me’alele ‘a e Pule’angá ko e ngaahi kautaha. Ka ko e anga ‘eku fakakaukau atu ko ē kapau... ‘A ia ko e fo’i matapā foki eni, kapau ‘e fakaava ‘o fālahi ‘e mahua mai ‘a e ngaahi *issue* pehé ni ‘o hoko ai ‘a e palopalema. He koe’uhi kuo ‘i ai ‘a e ngaahi vāhenga kuo kamata ke nau hoha’a ki he tuku ai ko ē ngaahi sino ko ē saliate misini.

Na’e ‘i ai foki e ngaahi kautaha ia na’a nau hanga ‘o koko’i e ngaahi saliate misini pea tuku ‘o fa’o ha ngaahi koniteina ‘o ‘ave. Ka ‘oku hangē ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku ki’i tu’u ‘a e ngāue ia ko ia. Ka ko u tokanga pē au ki hono ola ko ia he ‘ātakai, he ‘oku tau toe fakamo’oni foki he ngaahi konivēsio mo e ngaahi alepau he tauhi ko ē ‘ātakai ‘i he Potungāue ko eni ‘a e *MEIDECC*. Ka ko e sio atu angé ko ē ‘oku talamai pē ‘e fai ‘a e ngāue ki ai, ka ko ‘eku hoha’á koe’uhí ‘oku kamata ke hāhā mai he taimi ni ‘a e hoha’a mei he ngaahi vāhengá pea ‘oku ngāue ki ai ‘a e kau Fakafofonga ‘e ni’ihi. Hangē ko au ia ‘oku ‘i ai ‘eku sio ki ‘Eua ki he lahi e ngaahi me’alelé pea ‘oku ‘i ai e hoha’a ki ha feitu’u malu ke ‘ave ‘o tuku ai, pea ‘oku ‘ikai ke ne toe fakatupu ha palopalema kehe hangē ko ‘ene ‘uli’i e ‘ātakai.

‘Oku ‘i ai foki e ngaahi me’alele ia ‘e ni’ihi ‘oku kei ‘i ai e lolo ‘oku fakatu’utāmaki ia ki he ma’u’anga vai. Ko u tui ko e ngāue pelepelengesi ia ke fai, ke fai pē ngāue ko eni mo malu’i. Ka ‘oku ou faka’amu pē au ia Sea ki he ngāue ko eni ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e talatalanoa mo e ngaahi kautaha lalahi hangē ko e, mo talanoa mo e *WTO* ngaahi fakataha. Ko e hā e *solution* lelei tahá koe’uhi ko u hoha’a au ki he fanga ki’i me’alele ko eni ‘oku ‘omai. Mo’oni pē kakaí ‘oku nau fiema’u ha fanga ki’i me’alele ke fai ai ‘enau ngāue.

Ko Fisi ‘osi hanga foki ‘enautolu ‘o ai e tu’utu’uni ko eni ‘i Fisi. Fakamālohi’i ‘aupito pē ia ka ‘oku ‘i ai ‘enau founa ‘oku ou tui pē pē ko e hā e founá ia ‘oku lava pē ‘e he kakai ‘o ‘omai. Ko u sio au ia ko e ‘u tekisī ko ia ‘oku lele holo ‘i loto Suvá ko e fakatātā. Kuo kamata ke mavahe atu e ngaahi tekisī ko ē ‘oku kohu mo fengataliakí ha’u e ngaahi me’alele fo’ou. Pea ko u tui pē ‘oku ai ha *project* ‘a e Pule’angá pē ko ha fa’ahinga fale’i pē ko ha tokoni mai pē me’alele lelei kae ma’ama’a fe’unga hono tute, kae tolonga ange mo sai ange ki he ‘ātakai. ‘A ia ko e anga ia ‘eku vakai Sea.

Ko u fie hoko atu ki he, pē ‘e ‘atā pē ke u fehu’i mu’a he fo’i fehu’i ko eni koe’uhi ‘oku mahino mai ko e tēpile, ko e fika 10 ko e me’a fekau’aki mo e saliate misini. Ka ko u fehu’i pē au ia ki he Fika 9, ‘a ia na’e ‘i ai ‘a e fute fika 8 ‘oku ngata ai ‘etau tēpilé pea ko e fika 9 ko e me’a ia ‘oku fekau’aki mo e fatafata’i sipi mo e lami. He kapau ko e me’a eni he na’e fiefia ‘a e tokolahi tautefito ki he Potungāue Mo’ui mo e ngaahi *NGO* ko ia ‘oku nau nofo atu ki he feitu’u ko ia ‘o e mo’ui lelei.

Māteni Tapueluelu : Sea ki’i kole pē mu’a pē ‘e lava ke tau ‘uluaki lele’i e misini ke ‘osi mu’a ka tau ‘alu ki he fatafata’i sipi ko u fie lave atu au ai.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga Tongatapu 4. Na’e ‘ai ke u ‘eke ki he Fakafofongá pē ko e fē ‘a e kongá ko iá ‘i he tu’utu’uni ko eni.

Taniela Fusimālohi : ‘A ia ko e tēpile pē ko ia ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā ko e kasete’i ko ē ‘i he 2008. ‘A ia ko ē ia pea na’a ne ‘omai leva ‘a e fakatonutonu hono tatau ‘i he 2020. ‘A ia ko e fokotu’u ‘a e fika 9 ki he lisi. ‘A ia ko e fika 09 ko e tapui kotoa ‘o e kanomate ‘o e fatafata’i sipi, *mutton*.

Sea Kōmiti Kakato : Fēfē Fakafofonga ke tau ‘uluaki ke mou me’a ki he saliate misini ke lava ia.

Taniela Fusimālohi : Faka’of’ofa ‘aupito ia Sea. Kau ngata hē ko e anga ia ‘eku me’á ka tau lele ai pea tau toki hoko mai ki he sipi. Koe’uhi ko e lisi ko eni ‘oku mahu’inga ‘aupito ke tau ki’i lave ki ai he ‘oku ai mo e ngaahi me’a kehe ai.

Sea Kōmiti Kakato : Mou toki me’a ki ai ‘anai kae ‘ai pē saliate misini ē.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : He ko eni ko u lolotonga kumi ‘a e fo’i tefito’i lao ko ia.

Māteni Tapueluelu : Sea ka u ki’i fakahoha’a atu au ia he...

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io me’a mai Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu : Ke ‘ohake mu’a ke laumālie lelei pē Feitu’ú na kae kole e kau ngāue ke ‘ohake mu’a e me’a ko eni tu’utu’uni ki he saliotē misini. Sea ko u fakamālō pē au ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai ‘a e hanga ‘e he motu’a ni ia ‘o mahino’i ‘a e si’i faingatā’ia ‘a e ‘Eiki Minisitā kae pehē ki he Pule’anga. ‘A ia ‘oku mahino mai Sea mo Hou’eiki ko e faingatā’ia ‘i hono fakahoko e fo’i tu’utu’uni. ‘Oku ‘i ai hono ngaahi ngāue fekaukau’aki ‘oku faingatā’ia ai ‘a e ‘Eiki Minisitā. Hangē pē ko ia ‘oku si’i me’a mai ‘aki, ka ‘omai leva ha ngaahi misini ‘oku ‘ova ia he ta’u 15, ha ngaahi me’alele ‘oku ‘ova ia he ta’u ‘e 15...

<008>

Taimi: 1055 – 1100

Mateni Tapueluelu: ... Hā e me’a ‘e faí, ke fakafoki fēfē’i ko ē ‘okú ne fakahoko mai ‘oku fai e talanoa mo e ngaahi kautaha vaká ke fakapapau’i ka ‘i ai ha ni’ihi ‘o e ngaahi vaká te nau uta mai ‘oku nau maumau’i ‘e nautolu ia e tu’utu’uni ‘a e fonuá ni. Totonu ke nau fua ‘e nautolu ‘o fakafoki. Pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke fakafoki, ‘e ‘ave ‘o faka’auha ‘i fē? Ko e me’a eni ia ‘oku ou tokanga ki ai ‘oku 2 pe Sea, ua pe Hou’eiki.

Poupou ke tokoni’i ngaahi kautaha taautaha ‘oku nau ngāue ke *recycle* ngaahi me’alele maumau

‘Uluaki, ‘oku ou poupou atu ke tokoni’i ‘a e ngaahi Kautaha Taautaha ‘oku nau ngāue eni ‘oku faí ko hono *recycle* e ‘ū me’alelé pe faka’auha kae lava ke *enforce* e tu’utu’uni ko iá. ‘Oku ‘i ai e ngaahi kautaha ‘oku nau fakahoko e ngāue ko ení he taimí ni Sea ‘oku ou tui ‘oku totonu ke fofonga ‘ā ‘aupito e Pule’angá hono tokoni’i kinautolú. He ‘oku mahino ko e fe’alu’aki ko eni he pongipongí ‘e ‘alu pe ia ke ki’i oma ange e ‘aka pasikala mai ia mei Hahaké ‘Eiki Sea. Fu’u kiu ia ‘oku kamata pe ia mei Veitongo ‘o a’u mai ai. Ko hono ‘uhingá pe ko e lahi ko ia ‘a e saliotē misini pea ‘oku mamate leva e *public transport*, fakafalala pe kakaí ki he’enua ngaahi me’alele fakafu’ituitui ‘anautolu.

Pea ‘oku mahino pe ki he motu’á ni ‘a e si’i faingata’a’ia ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘A ia ‘oku pau ke ‘ai ‘a e ngaahi sekitoa taautaha ia ‘oku nau kaunga ki he *recycle* ko ē ‘u me’alele ke tokoni ki hono *implement* ‘o e fo’i tu’utu’uni ko ení. Pea maau mo e ngaahi alea mo e ngaahi kautaha vaká.

Fehu’ia ta’u motu’a ‘o ha me’alele ngofua ke hū mai ki Tonga ni

Ko ‘eku kole pe ‘aku mo e fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā ko e tu’u ko ē ‘a e fo’i kupu ko eni ‘oku fakahū maí. ‘A ia ko e, ‘oku faka’atā pe ia ha fa’ahinga ta’u pe, kātoa pe, ‘atā kātoa pe ha fa’ahinga ta’u ia ‘Eiki Minisita. Ko hono ‘uhingá kapau te tau pehē ko e ngaahi misini ta’u 15 ‘a ia ko e motolo ia he 2009 ‘o fai mai ai. Ka tau pehē ko e ta’u ‘e 20 ko e motolo ia he 2004 ‘o faai mai ai. Ka tau pehē ko e misini ‘oku ta’u 25 hono motu’á ko e motolo ia he ta’u 1999 ‘o ha’u ai.

Tau pehē ko e misini ‘oku ta’u 30 hono ta’u ‘o’ona, ko e motolo ia he 1994 ‘o fai mai ai ‘a ia ko e me’a ‘ia ‘oku fai ki ai tokanga ‘Eiki Sea na’ a fu’u tukuange ‘o ‘atā ha fa’ahinga ta’u pe pea hoko leva hotau fonuá ni ko e hangē ia ‘oku *retire* mai ki ai e fanga ki’i misini teuteu maumau.

Ta'u pe 'e 1 'ene lelé, tu'u pea 'alu leva 'o lahi 'a e ngaahi mīsini maumau 'oku *stagger* he ngaahi feitu'u kehekehe, kau ai eni e ve'ehalá. Ka 'oku 'ikai ke longomo'ui pe tokonia e ngaahi kautaha ko ia 'oku nau fai e *recycle* e ngaahi misini. 'A ia ko 'eku ki'i fehu'i pe 'aku 'Eiki Sea ke tokoni mai e 'Eiki Minisitā. 'Oku ou pou pou, mahino si'ene faingata'a'ia, 'a ia ko e 'uluaki ia 'oku 'atā pe ha fa'ahinga ta'u ia pe 'oku lava 'o fakangatangata.

Pea ko e 2 ka a'u leva 'o fakakakato 'a e tokoni ko eni hangē ko eni ko e maau e alea mo e ngaahi kautaha vaká. Tau pehē 'oku maau ha ngaahi founa 'e lava ai 'o fakahoko ki ha ngaahi me'alele 'oku ta'u motu'a. 'E toe fakafoki mai tu'utu'uni pe ko 'etau lele pehē ai pē, ko e ki'i fehu'i pe ia Sea 'oku 'ave ki he 'Eiki Minisitā ke tokoni mai ai, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga

'ikai fakangatangata ta'u pē motolo me'alele taautaha ke hū mai ki he fonua he faka'atā 'i he Tu'utu'uni

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakamālō atu ki he Fakafofongá kae fai atu pe ha ki'i tali atu pe ki he fehu'i 'e 2 ko eni 'okú ne tuku maí. 'Io ko e tu'u ko ē he taimi ní ko e kolé pe ke fakapekia 'a e tu'utu'uni ko eni. 'I he taimi tatau 'oku hangē pe hano fakataimí kae hoko atu e ngāue ko eni he 'oku hangē pe ko e me'a Fakafofongá mo e fakahā atu 'e he motu'á ni 'anenaí angé. 'Oku lahi 'aupito e ngaahi kupu fekau'aki ia 'oku fiema'u ke fengāue'aki he ngaahi tafa'aki ko eni pea ko u, 'oku faka'amu pe foki e ngaahi ta'u ia ke mahino he 'ikai ke 'i ai ha me'alele ia.

Ka ko e me'á foki he 'oku, ko e ngaahi me'alelé 'oku fetō'aki pe. 'Oku 'i ai e ngaahi me'alele ia 'oku 'omai ia hangē ko e fiema'u ia 'oku sai ia ki he 'alu ki 'utá, ha ki'i fāmili 'oku ki'i tō atu e mōtoló ia kimui. Ka 'oku 'ikai pe ke pehē 'oku, 'alu foki e me'alelé mo 'ene taimí mo 'ene si'isi'i ange 'ana ke lava 'o hū maí. Ka ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakangatangata ia ki he ta'u kimui ke hū mai aí. Koe'uhí he na'e fokotu'u pe ia ke hangē pe 'oku, ke toki fakapekia kae fai leva e ngāue ki aí koe'uhí kae faingamālie vave tahá pe ke toki fokotu'utu'u mai ai.

'A ia ko e ha'u eni ki he fehu'i ko eni na'e 'omai 'a ia 'i he fai ko ē, hili ko ē ha ngaahi fetalanoa'aki pea 'e kau ai pe mo e kole ki he kau Fakafofongá ke fetalanoa'aki mo e vāhengá mo e koe'uhí ke 'omai angé ha ngaahi fakakaukau 'e fe'unga ange ki he tu'utu'uni. Hangē ko 'eku lave atu 'anenaí ko e tu'utu'uni foki ia he taimi ní ...

<010>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... na'e fakahoko ko ē kimu'á 'oku fakatefito 'aupito pe ia he me'a, salioite misini 'oku lahi ngaue'aki ko ē fefononga'aki e kakaí. 'Ikai ke toe kau ai ha 'ū me'alele mamafa, me'alele, mo ha ngaahi me'alele kehe ia. 'A ia ko e ngaahi me'alele ko iá ka 'ova pe ia he 15 'oku hū mai pe ia 'i he, fakatau ki he Tu'utu'uni. Ko eni ia na'e fakapatonu pe ia ki he ki'i fō'i konga pea me'alele pe ia ko ē 'oku lahi ngaue'aki 'e he kakaí 'i he'enu fefononga'aki 'o 'ikai ke kau ai mo e ngaahi me'alele kehe.

Ka 'i he taimi ko ē 'e fai ai hono vakai'i 'e sio fakalukufua kātoa ki he ngaahi 'ū me'alele ko iá koe'uhí ko 'enua uesa e 'atakaí 'oku tatau kātoa pe ia. Pea mahalo 'oku lahi ange he me'alele lalahí, 'oku 'ikai foki ke kau 'a e me'alele lalahí ia 'i he fakangatangata ko eni na'e

tuku hake kimu'á. 'A ia ko e ngaahi me'a ia 'oku fai ki ai 'a e sió mo fai e ngaahi talatalanoa ki ai pea toki sio ai pe ko e hā e tu'utu'uni 'e fakapotopoto ange pea faingamālie 'a e ngaahi kupu fekau'akí ki hono fakahokó. Mālō.

Fokotu'u ke faka'ata hū mai me'alele ka 'i ha fo'i taimi mo ha ta'u pau

Mateni Tapueluelu: Sea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā. Ko 'eku fehu'i hokó pē 'Eiki Sea. 'E kovi nai kapau 'e, mahino pē 'oku faka'atā kae faka'atā ki ha fo'i taimi pau pe ko ha ta'u pau. Tau pehē ko e ngaahi mōtolo ko ē he 1994 'o fai mai ai ko e ta'u ia 'e 30 'Eiki Sea. Na'a 'i ai ha mōtolo ia 'e tō ia kimui ai ko e faai atu ia he ta'u 'e 35. Mahalo ko 'ene ha'u pē 'ana fo'i lele pē 'e ua pea tu'u leva ia.

Ko e 'uhinga pe 'aku ia ke tokoni pē na'a lava ke tau faka'atā kae faka'atā pē ki ha fo'i taimi pau, 'a ia 'oku mahino 'oku faingata'a'ia. Ko e ngaahi me'alele foki eni ia 'oku ma'ama'a fe'unga mo hotau iví, kae fakapapau'i pē 'oku faka'atā e ngaahi me'alele fefononga'aki 'a e fāmili 'oku ma'ama'á fe'unga mo honau ivi fakapa'angá kae 'oua 'e hū mai ai 'a e ngaahi me'alele noa'ia ko ē, 'oku ui ko eni he fefakatau'akí ko e *dumping*. Hangē ha laku mai pē vevé hūfanga he fakatapú ke 'omai ia ki hotau fonua ni pea tau si'i faingata'a'ia ai he 'oku te'eki ke maau 'etau sisitemi ko ē hono *recycle* e 'ū me'alelé mo hono fetukutuku nautolu ki muli.

Ko 'eku kole pē 'aku ia pe 'e lava ke 'i ai ha fo'i taimi, mahino pē pe lava 'o fokotu'u mu'a ha taimi pau. 'E kakato ange pē 'a e 'ilo 'a e 'Eiki Minisitā, ko e hā 'a e me'alele motu'a taha 'oku hū mai ki he fonuá ni. Na'a 'oku a'u ia ki he mōtolo e 1992 'o faai atu ai kimui 'Eiki Sea, tau pehē kuo ta'u 35 pe 40 e motu'a ia 'a e me'alelé. Ko 'eku fehu'i pē na'a lava 'o tokoni mai 'a e 'Eiki Minisitā. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito Sea. 'Io 'oku toe mahino pē fokotu'u ia 'oku 'omai he Fakafofonga. Kae hangē pē ko 'eku lave atu 'anenaí mahalo 'oku sai ange pē ke tu'u, ke tu'u pe ai he taimi ni. Kae kehe 'oku 'ikai ke u ma'u au pe 'oku kei 'i ai ha me'alele ia 'e 'ova atu 'o fu'u 'ova atu tō atu kimui he ta'u 'e 30 kuohilí. Pea 'oku kau pe ia he ngaahi kongá 'e fai ai e talanoa ko ení ko e 'uhingá ke 'ai pē hangē ko 'eku lave 'anenaí.

Fiema'u pē ke hoko atu e talanoá mo e fengae'aki 'e mahu'inga pē hono fale'i lelei 'o e ngaahi kakai ko eni he, 'a e kakai he ngaahi vahengá mo e ngaahi feitu'u. Koe'uhí pē ki he ngaahi me'alele ngaahi ta'u mai kimui 'oku fakapotopoto ange hono 'omaí. Ka ko u tui pē 'oku ki'i, kei faingamālie pē ke fakapekia pē hangē ko e fokotu'u 'oku 'omaí kae hoko atu pē ngāue ki ai. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Ko u 'ave 'eku falala ki he 'Eiki Minisitā, ko u pou pou atu pē ki he Tu'utu'uni 'oku 'omaí. 'Oku mahino 'a e palopalema 'o e 'ātakai hono *implement* 'o e fo'i Tu'utu'uni kae 'oleva ke maau pea toki fakafoki mai. Mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Kole na'a lava ke liliu mo e founa tute ngaahi me'alele 'o fakatatau ki hono mahu'inga

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā, 'a e lave ko ē ki he tuté. 'Oku lava nai 'o liliu 'a e founa tuté ia 'i he'ene, 'i he tu'u ko ē he taimi ní ke 'oua 'e tute he misiní kae tute he mahu'inga ko ē 'o e me'alelé. He 'oku ou tui kapau 'e 'ilo 'e he kakaí 'oku ki'i ma'ama'a ange e tuté te nau toe 'unu'unu mai ki ha me'alele ko ē 'oku ki'i fo'ou angé.

Ka koe'uhí ko eni 'oku liliu e Tu'utu'uní ia pe 'oku lava 'o liliu ai mo e founa tuté ia ke, na'a fakakaukau ai 'a e ngaahi fāmilí. *Oh* ko ē 'oku ki'i ma'ama'a ange tuté tau ki'i 'unu angé ki ha me'alele 'oku ta'u 'e 20 pē kae 'ikai ke 25. Ka ko e 'uhinga pe ia 'o e me'á pe 'oku 'i ho mafaí pē 'ou ia ke lava ā 'o liliu mo ia, ko u tui ka 'ilo'i ia 'e he kakaí te nau fakakaukau leva ke nau hanga leva 'o to'o 'a e ongo fo'i me'a 'e ua. Ko e ta'ú mo hono mahu'ingá.

Lord Fakafanua: Sea ko e kole tokoni pē kapau 'e tali 'e 'Eua 11.

Sea Komiti Kakato: Tali he Feitu'u na 'Eua 12, 11.

Tokoni fakama'ala'ala ki he 'uhinga hono ngāue'aki founa tute me'alele he taimi ni

Lord Fakafanua: Sea ko u, tapu pē ki he Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Mēmipa ko eni e Komiti Kakató. Ko u tu'u pe au ko e 'uhingá ko u manatu'i e taimi na'e tali ai he Fale ni 'a e tute ko ení. Na'e 'uluaki fakahū mai e tuté na'e 'i he, mahalo ko e pa'anga 'e 2 ki he *cc* ...

<002>

Taimi: 1105-1110

Lord Fakafanua: ... ki he kalasi me'alele ko eni *4 wheel drive* ki 'olunga, pea na'e lahi 'a e lāunga 'a e kakai 'o e fonua koe'uhi ko e mamafa 'o e tute, ko ia 'oku hilifaki ki he me'alele, pea na'e toe fakahū mai pē ki he Fale Alea ni 'a e liliu 'o holoki 'a e tute. 'A ia mahalo 'oku seniti 'e 50 ki he *cc* pē 'oku fiha toki fakatonutonu mai pē 'Eiki Minisitā, ka ko e me'a 'oku ou fie tokoni atu ki ai 'o fekau'aki pea mo hono *incentivise* pē ko hono faka'ai'ai 'a e kakai ke nau fakatau 'a e me'alele 'oku sai ki he 'ātakai, pē ko ha me'alele 'e fuoloa hono ngāue'aki 'i he taimi ko ē 'oku tū'uta mai ai ki he fonua ni.

'A ia na'e seti 'a e tute ke tatau pē 'a e tute ko ē 'oku hilifaki 'i he me'alele fo'ou pea mo e tute ko ē 'oku hilifaki ki he me'alele motu'a, he koe'uhi he ko hono fakafehoanaki mo e me'alele ko ē hono 'omai, 'e ma'ama'a ange 'a e tute ko ē 'oku hilifaki ki he me'alele fo'ou koe'uhi ko e tute ko ia 'oku tatau pē ia mo e tute ko ē 'oku 'omai he me'alele motu'a. 'A ia kapau tau pehē pē ko e pa'anga 'e 5 'a e tute, ko ho'o pa'anga 'e 5 'e 'aonga ange ia 'i he me'alele fo'ou, he 'e lele ho'o me'alele 'a koe 'i he ta'u 'e 30 pē 40. Ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai ho'o me'alele, 'e tolonga pē he fo'i ta'u 'e 2 pē 3, te ke kei totongi pē 'e koe 'a e fo'i tute tatau, 'a ia 'i he anga ko ē fakakaukau ko ē 'a e Pule'anga 'o e 'aho ko ia, pea mo e me'a na'e tali 'i Fale Alea.

'Oku fakapotopoto ange ke faka'ai'ai 'a e kakai ke nau 'omai ha me'a ko ē 'e 'aonga kia kinautolu kae 'oua 'e 'omai ha me'a 'e totongi pē tute he 'aho ni pea maumau 'apongipongi. Ko e 'uhinga ia na'e 'ai ai ke tatau, ko e me'a ia na'e 'ohake ko ē ke ne lava 'o toe tokoni'i 'a

e kakai ko e CT. Koe'uhi ko e taimi ko ē 'oku hilifaki ai ko ē tute ki he 'u me'alele, 'oku tānaki 'a e CT ia 'o CT 'i he tute, feleti pea mo e mahu'inga 'o e me'alele.

'A ia 'oku ne hanga leva 'e he CT ia 'o *undermine* pē fakasi'i si'i 'a e fo'i fakakaukau ko ē ke lahi ange 'a e *value* ko ē 'oku ma'u ko ē he me'alele fo'ou he me'a ko ē 'oku motu'a. Ka neongo ia 'oku 'ikai ke hilifaki ha tute ia 'i he 'u me'alele 'uhilá, he na'e kau ia he ngaahi fetalanoa'aki ko ē he taimi ko ē Tonga *Energy Road Map* ke tau 'alu ki ha me'a ko ē 'oku toe sai ange ki he 'Atakai, 'o hala tute leva 'a e 'u me'alele 'uhila ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane *cc* 'ana, kae kei CT pē. 'O 'i he'ene pehē faka'ai'ai leva 'a e kakai ko fē me'alele ko ē pē ko e saliate me'alele misini, saliate misini ko ē 'oku si'isi'i taha 'ene tukuhau.

Ko e tali ki ai ko e me'alele 'uhila he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane tute 'ana, ko e fo'i CT 'ata'atā pē. 'A ia ko e me'a ko eni 'oku ou fie tokoni atu ki ho'o feme'a'aki ko e ngaahi fakakaukau ia na'e fakahoko ko ē he kamata ko ē hono fakahū mai 'a e ngaahi fakangatangata ko ē ki he ta'u 'e 15, pea mo hono tute ko ē 'o e 'u me'alele, misini saliate, ko e tokoni pē ia ki he me'a 'a 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, 'oku mahino kiate au 'a e tokoni 'a e 'Eiki Nōpele, ko ia foki 'a e 'uhinga ko ē hono 'omai 'a e tute ke 'ai ko ē he misini, ka ko e 'uhinga pē foki ia 'a 'eku fehu'i ko ē ki he 'Eiki Minisitā pē 'oku ne lava 'o holoki pē 'a e me'a ko eni 'oku *apply* ko ē ki he *cc*, he 'oku hangē kiate au 'oku seniti 'e 50 mahalo mo e seniti 'e 75 he taimi ni. Na'a lava pē 'o toe ki'i taha hifo ai kae hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Nōpele ko ha fa'ahinga *incentive* pē ke 'oua te nau fu'u 'alu 'o mama'o mei he maaka ko eni ko e 15, he ko e hangē ko 'eku fakahoha'a ko ē 'anenai ki he lahi 'o e me'alele ko ē 'oku lēsisita 'e he *MOI*, kapau ko e me'alele pē 'e 20000 'oku ngāue'aki 'e he fonua, 'oku 'i ai 'a e 'u me'alele ia 'oku 'osi tu'u 'i he'ene fika ko eni ko e 30000 tupu, 'a ia ko 'etau veve faka-me'alele ia.

Ka ko e tafa'ako ko eni ki he CT, 'oku ou tui pē Sea, pē ko e ha 'a e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā he ko e me'a foki ia 'oku tu'upau ia 'i he lao ke totongi. 'A ia kapau he 'ikai ke te totongi ko e kole ki he Pule'anga ke nau totongi. 'A ia ko e 'uhinga leva ia hangē ko e fokotu'u ko ē 'a e 'Eiki Nōpele, pē ko e hā 'a e lau 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, he 'oku lolotonga 'i ai pē foki 'a e ngaahi tokoni 'oku fiema'u ke CT ka 'oku kole pē ke ne to'o, hangē ko e ngaahi tokoni mai pē ke 'ave ki he *community*, ka kapau ko e tokoni eni ia ki he kakai ke 'ai 'a e, to'o 'a e CT he'enua fanga ki'i me'alele ngāue'aki, pē ko e hā nai ha fakama'ala'ala ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ha fa'ahinga founa pehē, he koe'uhi 'oku mo'oni ia, ko e 'osi ko ē 'a e *cc* pea tānaki fakalukufua ko ē 'o e 'u me'a ko ia, toki hū mai leva 'a e fo'i me'a ia 'oku ne hanga 'o va'etu'ua 'a e me'a ko 'etau fo'i CT.

Ka ko e 'uhinga foki kapau te tau pehē 'etautolu ke to'o 'oku 'ikai foki ngofua ia 'i he lao ke to'o 'a e CT he 'oku *compulsory* ia ke totongi. 'A ia 'oku 'uhinga 'a e to'o kae hanga 'e he 'Eiki Minisitā ia mo e Pule'anga 'o totongi 'a e CT ko ia na'e tonu ke totongi 'e he kakai. Ka ko e kole pē ki he Minisitā pē 'oku 'i ai ha'ane me'a mai ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito Sea ka u tali atu pē ki he Fakafofonga, fakamālō atu pē koe'uhi ko e ngaahi tokoni ko eni. 'Oku 'i ai pē foki 'a e ngaahi mafai ia he lao koe'uhi ke fai hono *review* mo hono vakai'i 'a e ngaahi totongi ko eni. Sea ka 'oku ...

<005>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Minisitā Pa'anga : .. kuo lave'i pē 'e he Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa mei he taimi ni ko e pou pou pē motu'a ni ia ki he tākaki 'o e ngaahi pa'anga 'oku ala tākaki mai ke tokoni ki he'etau ngaahi ngāue 'oku fakahoko. Ka 'oku kau kātoa pē ia hono fakahoko hono siofi fakalūkufua 'a e kongā ko eni. Ka 'oku kau pē me'a kehe hono siofi 'ona e ngaahi, hangē ko e totongi ko eni, founa totongi ki he ngaahi me'alelé mo e ngaahi me'a pehē 'oku 'i he tafa'aki, 'oku 'i he polokalama kehe ia, pea 'oku tatau ai pē mo e CT. 'A ia oku kau ia he me'a ia kuo fai 'a e sio *review* ia ki ai hangē ko ia na'e hā atu he fakamatala patisetí hono toe vakai'i e ngaahi tafa'aki ia ko iá 'i he fakakaukau kehe, 'o fekau'aki ai pē ia mo e ngaahi me'a ko eni.

Ka 'i he makatu'unga ai e fokotu'u ko eni Sea 'oku nofo taha mai pē ia 'i he kole ko eni ke fakapekia 'a e 'u kongā, ka 'oku fakatokanga'i pē me'a 'oku kole mai mei he Fakafofongā koe'uhi 'oku kau pē mo ia he ngāue 'oku lolotonga fakahoko. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fika 7, me'a mai.

Fokotu'u ke fakafoki Tu'utu'uni fika 2/2024 he 'oku 'ikai ha fakamatala fakapotopoto kuo tuku mai ke tokoni he faitu'utu'uni

Paula Piveni Piukala : Tapu mo e 'Eiki Sea tapu ki he Palēmia mo e kau Mēmipa. Sea ko e tui 'a e motu'a ni 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e fakamatala 'oku 'omai mei he Minisitā fekau'aki mo e makatu'unga ke tau faitu'utu'uni ai ki he lao ko eni. 'Oku mahino kia au ko e ki'i fo'i lao kia holomui eni. Na'e toki tali atu pē kimui ni mai pē 'a e fo'i lao ko eni. Ka 'oku mahino mai 'oku 'ikai lava *implement* lelei. Ka ko e fakakaukau 'a e motu'a ni Sea, 'oku 'ikai ke fu'u fakapotopoto 'a e 'ikai ke 'omai ha fa'ahinga *information* mahu'inga 'aupito kia au Sea ia 'a e me'a ko e faitu'utu'uni 'aki e me'a ko e *evidence*.

Te u lava fakapapau atu e me'a ko eni Sea. He 'ikai ke toe fu'u mama'o mei heni, kuo toe fakahū mai e lao ke toe *reverse* e fo'i me'a ko eni. Na'a ku 'a'ahi atu mo e Komití ki he Veve *Waste* 'i Tapuhia. Tu'unga faka'ofa ia 'oku 'i ai. Tau sio kātoa pē Sea ki he *traffic* he fonua ni, tau sio kātoa pē ki he fetu'eaki 'a e ngaahi vāhenga he hiko 'a e ngaahi veve me'alele. Kau eni ia he lao he fo'i fokotu'u fakatu'utāmaki ia he'eku sió 'a'aku. Fakatu'utāmaki, ka 'oku ai e fakakaukau ia na'a ki'i fakapotopoto ange.

Ko e me'a ko ia na'e lave ki ai 'a 'Eua 11 fekau'aki pea mo e lao ko eni 'i Fisi, pea kuo 'osi hiki mo e ngaahi tekisi ia ki he fa'ahinga ka 'oku ui ko e *hybrid*. Ko e *hybrid* ko ia ko e *combination* ia 'a e puha 'uhila pea mo e lolo. Kimu'a ko ē ha'u 'a e *hybrid* te u 'utu 'e au 'eku me'alele pa'anga 'e 100 mei Suva ki *Nadi*. Ke 'ilo e ha'u ko ia 'a e *hybrid* pa'anga pē e'e 30 te lele pē mei Suva ki *Nadi* foki mai. Ke tau hanga 'o fakakaukau fakalūkufua 'oku 'ikai ko e fo'i tute pē. 'Oku 'ikai ko e fo'i ta'u pē. 'Oku ai e me'a ia 'i Fisi, ko 'eku 'uhinga eni 'eku talanoa fakakaukau 'a e lahi e ngaahi me'a te nau fekaukau'aki Sea, kae 'oua te tau ō mai pē mo e ki'i fo'i *component* pē kae 'ikai ke tau talanoa'i mai e fo'i sisitemi.

'Oku ai e me'a ia 'i Fisi 'oku ui ko e *levy* ki he *tyre* va'e, va'e me'alele, *levy* ki he veve me'alele he 'oku tokoni ia ki he fu'u fo'i *mechanism* fakalūkufua. Ka ko u manavasi'i he 'omai pehe'i ko eni ke tāmata'i ē. Mei lava pē 'o nau pehē mai 'oku, ke ne 'omai e fakamatala ko eni Sea. Lolotonga 'i uafu 'oku 'i ai e me'alele ai 'e 50 ko honau ta'u motu'a ko e ta'u 'e 16, 17, 18. Faingofua 'etau faitu'utu'uni pea tau pehē 'oange ha'ane *grace period* tukuange mai e 'u me'alele ko ia, sai pea hā leva. Pea 'ai ha *mechanism* fa'u mai ha lao ke ne tautea'i 'a e ngaahi

kautaha vaka te nau toe fakaheka maí he ‘oku faka’ofa ‘a e kakai ia. Kapau ‘e talaatu mei uafu ko ē ‘i muli ‘oku ‘ikai ke ngofua ‘a e ta’u ia ko eni, faingofua ko e...

<008>

Taimi: 1115 – 1120

Paula Piveni Piukala: ... Me’a ko ē ‘oku ongo’i he ‘e kakaí ko ‘enau hela mai ē, ‘osi mai ‘enau ki’i iví ‘o tō mai, toe pe ki’i malie ‘e taha. Pea tala atu leva ‘e he kasitomú ia heni ‘oku ‘ikai ke ngofua.

Ko ‘eku poiní, pea hangē ko ení, ‘omai ha lao kapau leva ‘i he ‘osi e ta’u ‘e 2 mei heni ‘oku kei ha’u e me’alele ko ení. Mou totongi ‘emoutolu ‘a e *levi* ke ne faka’auha pe ko e *levi* ke ne faka’aonga’i. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke tau, ke ‘omai he ngaahi *scenario* kehekehe ke tau fe’ao mo e kakaí, he ko eni ‘oku tau ‘ilo lelei pe. Lahi e ‘ū me’alele ia ‘oku ‘ikai ke, ‘ikai ke ‘i ai ha mafalā ia, ‘ikai ke ‘i ai ha sea, ‘ikai ke ‘i ai ha palepale ‘i mui. Lahi pe ‘ū me’alele ia ‘oku tau sio ‘i loto hala ‘oku lele holo.

Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’akú Sea ko ha *mechanism* ke fekaukau’aki. ‘Ikai ke u tui ‘oku fe’unga e ki’i fo’i fokotu’u mai ko ení ke pehē mai pe ke *remove* kae tukuange e *fluctuate* ke ha’u. He ‘ikai ke fuoloa mei heni Sea pe ko e ta’u fo’ou pe pe ko e ta’u kaha’u nau toe fou mai. ‘A ia ko ‘eku fokotu’ú, ki’i fakafoki e ki’i fo’i lao ko ení, ki’i fai ha ki’i *homework* pea toki ‘omai ke ‘uhinga lelei ‘etau faitu’utu’uni he ko tautolu ‘e ‘eke mai ki aí. Ko tautolu ‘e hiki nima heni.

Ko u hoha’a ki aí he ‘oku lahi e ngaahi me’a, mo’oni pe ia kae ‘omai ke tau faitu’utu’uni lelei. Tau pehē kapau na’e ‘omai talamai ko ē ‘oku ‘i ai e 50 ‘i kolo hē, kei tau ‘i uafu. ‘Oku fiema’u ke tukuange pea tau tali ha fa’ahinga *grace period* pe ke tukuange mai, fakahū mai e lao pea toe fakaheka mai ha vaka, ‘osi pea kapau leva ‘e tō mai ki heni ‘oku ‘i ai e *levi* ia ‘oku toe mamafa ange. Pea lava e *levi* ko ē ‘o tānaki ‘o ‘ave ki he vevé ke nau fai’aki e ngāue ko eni he ko e fu’u fo’i māmaní koe fu’u fo’i ve’eteká *is a cost and effect phenomena*. Pea he ‘ikai ke tau kei nofonofo ai pe he fa’ahinga fōtunga ko ení ‘o fa’u mai pe ki’i lao pea tangutu ‘i ‘ofisi ‘o tali tānaki pa’anga. Kae ‘ikai ke tau fakakaukau’i he ‘e hoko ‘etau tutu e taungapī pea tau toki ō mai tautolu ‘o vaku hotau ‘ulú he’ikai ke fua e niú mo e mango. Ka ko ‘etau tutu ‘etautolu ko ‘ene kai ‘etau fānaú. ‘Ikai ke tau hanga ‘etautolu ‘o fakatokanga’i ‘enau fekaukau’akí.

Pea ko e me’a ko u kole atú Sea fakafoki e lao ko ení ‘oku te’eki ai ke fe’unga.

Sea ko e me’a lahi ‘oku ou hoha’a aí, ko e lipooti ko ē *Ashika*. ‘Okú ne fokotu’u mai ai ‘ikai ke vilitaki e kau Mēmipa ‘o e Poaté ke fehu’i e *information* ke makatu’unga ai ‘enau faitu’utu’uni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Pea ko e ‘uhinga ‘eku hoha’á, ‘ai mu’a ke tau vilitaki ke ‘omai ha *information*

Sea Komiti Kakato: Toki ‘omai ha’o me’a makehe fakamolemole ē

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Ohake angé ‘a e tu’utu’uni kimu’á, ‘ai hake angé tu’utu’uni ko ē ‘oku lolotongá. Pea ko e fiema’u ‘e he Pule’angá ke liliu e tepile ko ení. ‘Alu hake ki ‘olunga Losa

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ke u ki’i fakahoha’a atu

Sea Komiti Kakato: Me’a mai

Taukave Pule’anga ‘uhinga e Tu’utu’uni ke faitokonia e kakai

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē ‘oku fakahoko maí ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga fe’unga ia tokua, ke fai ai e liliu ko ení. ‘I kai ko ha ‘uhinga fe’unga e kakaí henau fihia ‘enau ‘ū me’alelé ‘i uafu koe’uhi pe ko e lao ko ení ‘Eiki Sea. ‘I ai e kakai ō mai ‘o kole, ko e me’a ia ‘oku ‘ave holo ai ‘enau kau vaivai. Ko e ‘omai mei ha’anau fānau mei Nu’usila pe ko ‘Aositelēlia. ‘Oku ‘ikai ke nau ‘ilo ‘enautolu e fakangatangata ta’ú. ‘I ai e kakai ‘oku nau fiema’u, kole ke fetuku ai ‘enau fānau ki he akó.

Ko e ngaahi ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ‘oku makatu’unga ai hono ‘omai e tu’utu’uni ko ení pea hangē ko ē na’e me’a ki ai e Minisitā ki he Kasitomú. Na’e fonu e fu’u ‘ū me’alelé koe’uhi ko e taimi ko ē na’e tō ai Kōviti, fihia e ‘ū me’a, ‘ū vaká he na’e ‘ikai ke tau pule ki he halanga ‘o e ‘ū vaka ko ia ‘oku tau mai ki hotau fonuá ni. Pea fihia ai ‘a e ngaahi me’alele ko ení. ‘E hā te tau tangutu pe kae popo e ‘ū me’á he uafú ‘ikai ke ‘aonga ki he kakaí. ‘Eiki Sea ...

<010>

Taimi: 1120-1125

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... kuo pau ke fai ha ngāue ke lava ‘o fakalato ‘a e ngaahi fiema’u ko ē he ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘uhinga. Na’e ‘ikai ke ta’eta’e’uhinga hono fa’u ‘o e Tu’utu’uni ko ení. Ko ia ‘oku ou kole atu tukuange e Tu’utu’uní, ‘oku lolotonga lele ia he taimi ni. Fai e fa’u laó ia me’a, fokotu’u mai ha lao. ‘Atā e Mēmipa kotoa pē ke fokotu’u mai ha’ane lao ki he Falé ni. Ko ia ‘oku fokotu’u atu Sea, tau tali ā e Tu’utu’uni ko ē ka tau hoko atu ki he Tu’utu’uni hokó. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku fakahoko mai ‘e he Tokoni Palēmia ‘oku ‘i ai pē e ‘uhinga, pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou ‘eké. ‘Ai ke nau taki ‘aki tautolu e maamá kae ‘oua toe taki ‘aki nautolu e kolá. Ko e taki ‘aki eni tautolu e kolá, ‘ai pē ke tau hikinima he fakapo’ulí. Ko u kole atu, ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga lelei ia ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ke ke teke mu’a mai e kakaí he na mou ‘osi fai pehē. Na mou ‘osi fai pehē Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Teke mu’a mai ‘etau fānau akó. Talamai te nau vahe’i e 1.2 miliona ko e *breakfast* ‘etau fānau.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ngaahi fiema’u ia ‘a e ...

Paula Piveni Piukala: Talu e fokotu'u e akó 'oku te'eki ke fai ha *breakfast* ia Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fiema'u ia 'o e kakai 'o e fonuá Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou pehē atu ko e kemipeini 'a e fa'ahinga 'ai ko eni ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ke ngaue'aki ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 'oua te ke tukuaki'i e...

'Eiki Palēmia: Tuku ka u fakatonutonu 'e au. Kole mu'a ki he Fakafofongá ke me'a mai hetau Tu'utu'uní pea kapau 'oku 'ikai ke *breakfast* 'a Ha'ateihó pe ko 'Atele Si'i pea me'a mai. Ka 'oku lolotonga lele e *breakfast* Sea. Pea kapau pē ...

Paula Piveni Piukala: Sea, na'a 'oku 'osi lave foki ki he me'a ko ení. 'E 'i ai e fa'ahinga 'e kai, 'e 'i ai e fa'ahinga he 'ikai ke kai ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: He 'oku 'ikai ke 'i ai ha palani.

'Eiki Palēmia: 'Oua 'e kemipeini Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Manatu'i 'etau tu'utu'u ...

'Eiki Palēmia: Ha'u he Tu'utu'uní kae tuku e tautale noa'ia.

Sea Komiti Kakato: Ko 'etau Tu'utu'uní ka toutou ui pea te u ui ho hingoá he 'oku 'ikai ke ke me'a mai he 'isiu e me'a ko ē 'oku fai ai e feme'a'akí. 'Oku ke mavahe koe mei he me'a ko ē 'oku fai ki ai e feme'a'akí ē. Pea 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na ke ke foki mai ki he'etau, 'osi fai mai e fakama'ala'ala 'e he Minisitā ko eni 'o e Pa'angá 'o fekau'aki pea mo e fetongi 'o e kupu ko ení ki he kupu 10 pea mou feme'a'akí pē ai fakamolemole ka tau nounou. 'Io me'a mai Tongatapu 5.

Fokotu'u ke monomono 'a e Lao e Pule'anga & lava fakangatangata taimi fakahū mai ai me'alele

'Aisake Eke: Sea tapu ki he Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakató. Fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá hono 'omai e me'a ko ení. Sea 'oku 'ikai ko ha palopalema fo'ou eni, palopalema motu'a eni. Ko u manatu'i pe au he taimi na'a mau omai, mahalo ko e 2004 nai, 2005 he taimi ko ē na'e fai ai ko ē liliu fo'ou ko eni 'a e tukuha ko ē he taimi ní tuté 'o 'alu ko eni ki he ngaahi misiní. Na'e fokotu'u mai ai fakangata e me'alele motu'a toe ha'u ki Tongá ni he ta'u 10 kae 'oua toe 'ova ai. Pea na'e kimu'a ko ē ke mau fai ko ē 'a e Tu'utu'uní ko iá na'a mau hanga 'emautolu 'o talaki he niusi he ongoongó 'i Tonga ni mo muli koe'uhí ko e kakai, mei he māhina 'e taha pe ua kimu'a. Koe'uhí pē ke nau mea'i koe'uhí ko eni 'e 'ai e me'a ko ení pea fakamatala mo hono 'uhingá. Hangē ko eni ko e 'ātakaí, ko hono uá tolonga 'e ma'ama'a ange kumi ha ki'i me'alele sai, 'e si'isi'i e tuté pea mo e fakamole ko iá 'e tolonga

ho'omou me'á ho'omou ngāue'akí. Pea 'ikai ngata aí fakasi'isi'i e vevé. Kuo 'osi nga'unu foki 'a māmani ia ki ai.

'A ia ko e palopalema motu'a pē eni ia. 'A ia nau fakatokanga'i hifo, 'a ia na'e ta'u 'e 10 pea ko eni 'a ia 'o lele mai ai pea ko eni ko e 20/21 toe teke'i mai ki he 15. Ko eni 'e toe teke'i 'o ava e palopalema ko eni. 'A ia ko e, 'a ia ko e me'a ko ē 'oku hokó 'oku 'i ai pē 'a e ni'ihi 'oku mahino ko e, 'a ia ko e palopalema ko eni ko e fakalukufuá *common good* 'o e fonuá ki'i fonua kekelekele si'isi'i eni. Pea mo e me'a ko ē ni'ihi 'oku nau kei, ko e me'a pe ia 'oku nau malava. Ka ko e 'uhinga ko ē hono teke 'i he, ki he me'a ko eni kau lelei pē ki he tokotaha ko ia te ne ngāue'akí pea kau lelei ki he fonuá Sea. 'A ia ko u tui ko e, ko eni 'oku 'alu pē taimi mo e teké ka ko u pehē ko u tui pe au ki he tefito'i fakakaukau ko eni na'e 'ai he 2004. Feinga'i ke fakangatangata mai koe'uhí ko e tu'unga ko ē 'o e tau 'a e lahi e vevé mo fakapotopoto ki he kakai 'o e fonuá.

Sea ko e taimi foki ko iá 'a ia ko e 2004 ia ko e tu'unga fakapa'anga 'oku mahino pē hono 'i aí. 'Oku toe fu'u sai ange e taimi ni tautefito he 'alu ko eni e toli mo e ngaahi 'alu 'a e kakai. Ko u fakatokanga'i meimei ua atu 'a e lahi ko ē me'alelé mo e fanga ki'i me'alele fo'ou. 'A ia 'i he'ene pehē Sea ko e vakai'i, fēfē tafa'aki fakapa'angá. Me'a ni ...

<002>

Taimi: 1125-1130

'Aisake Eke: ... ko e me'a pē te nau lava, Sea ko u vakai ki he fehu'i ko ia pē 'oku te fa'a lele atu pē ki muli, 'oku 'ikai ko e ... 'oku 'ikai ko e toe, 'oku 'ikai ko ha makatu'unga ia, 'ikai ko ha toe palopalema ia. 'Oku malava pē 'e hotau kāinga 'otautolu 'i muli nau fakapotopoto, 'omai ha ki'i me'a ke lava 'o tolonga.

'A ia 'i he'ene pehē Sea 'oku ou tui ko e lelei fakalukufua tatau pē ki he fonua pea mo e me'a ko eni 'oku ou pehē tonu ke tau 'ai ha fakangatangata. Pea ko 'eku vakai'i ko ē 'a e me'a 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku ne pehē 'oku 'i ai 'a e 'u me'alele 'i uafu, pea 'i he'ene pehē fakatatau ki he kupu 9 ko ē Lao ko eni 'o e Pule'anga *Government Act*, kupu 9.

'Oku ou fokotu'u atu 'e au koe'uhi ke lava pē 'o fai ha fetokoni'aki pē na'a lava 'o liliu 'a e kupu 10, 'o 'ai ha me'a 'a e kupu 2, tau pehē 'ai pē ha māhina 'e taha pē ko ha māhina 'e 2 koe'uhi ko e si'i fa'ahinga ko eni 'oku 'i hē. Faka'atā pē nautolu ke nau hū mai 'enau me'alele 'i he taimi ni. Koe'uhi he 'oku ou tui ko e palopalema ia, pea ko 'ene 'osi ko ia, tau foki 'ai pē 'ave 'o monomono he, 'osi pē ko ia māhina 'e 2 'osi. Toe fokotu'u atu leva 'a e founga 'e taha, foki tautolu tau pehē ngata pē foki mai 'o 10. Faka'atā pē foki mai ki ai, 'a ia ko 'ene 'osi ko ia lava pē fiema'u *immediate needs* ko eni, 'uhi 'oku 'i ai 'a e ni'ihi kuo si'i tō mai, māhina 'e 2 ko ia *process* 'a e ni'ihi 'i Tonga ni, mo ha ni'ihi 'oku 'osi toe fakaheka mai ia 'i he vaká mei muli.

'Oku ou tui ko e fo'i taimi fe'unga ko ia 'osi ka tau foki mai, 'oku ou tui ko 'etau foki ko ia ko 'ene sai taha ia, koe'uhi ke tau lava 'o mapule'i pea sai ia pē ia koe'uhi ko e fa'ahinga *quality* ko ē 'o e me'angāue kuo 'omai heni.

Ko ia 'oku ou fokotu'u atu ai ko ē ke 'i ai ha monomono kupu 9 ko ē 'o e *Government Act* ki heni, solova 'a e palopalema ko eni lolotonga, 'ave fakatonutonu 'a e me'a ko eni, 'uluaki faka'atā 'a e me'a ko eni 'oua 'e toe 'ai 'a e ta'u 'e 15 ngata pē fo'i māhina pē 'e 2. Kupu 2

‘osi pē ko ia foki mai ‘o 10, pea tau hoko atu ai pē Sea, koe’uhi ‘osi angé ‘osi lava ē, lava mo tautolu kātoa, ka tau fononga atu ai Sea, ko e ki’i fokotu’u pē ia mālō.

Tevita Puloka: Sea ka u ki’i ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. ‘Oku ou ‘amanaki atu ko e ‘uhinga ‘a ‘etau, ‘a e ‘ai ‘o e lao ko ē ko e me’alele ‘oku ‘osi ‘i Tonga ni, ‘a ia ‘oku tau pehē ko eni ‘e faifai pea popo atu ‘i uafu, he fonu ‘a e uafu talu mei he hoko ko eni ko ē ‘a e sunami pea mo e KOVITI, mo e ‘u me’a ko ia. Ko ‘eku ‘eke pē ke fakamahino.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io, ‘ai pē ‘e au ke fai atu pē ‘a e ki’i fakamahino Sea. Koe’uhi foki he ko e tu’utu’uni ia ko eni na’e ‘osi tali ia ‘i Ma’asi ‘o e ta’u kuo ‘osi ia, tu’utu’uni ‘e he Kapineti, ‘a ia kuo ‘osi, ko e ‘u me’alele ko ē na’e ‘ova ia ‘i he ta’u ‘e 15 kuo ‘osi tukuange pē ia mei uafu ‘i he taimi ko ia.

‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’alele ia ‘oku tuku ‘i uafu he ‘oku ‘alu pē ia ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni, tu’utu’uni ko eni ko ē na’e fakahoko ‘e he Pule’anga ‘a ia ‘oku fakahoko mai ia ‘i he taimi ni. ‘A ia ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘i he taimi ni, ‘oku ha’u pē ‘u me’alele ia ‘o ‘alu. Lava pē ‘e he motu’a ni ia ‘o ma’u mai ha fakaikiiki ki he lahi ‘o e me’alele ‘oku ‘ova he ta’u ‘e 15 ‘i he vaha’a taimi ko ia ‘o a’u mai ki he taimi ni, pea hangē ko e me’a na’e kole ki ai ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 7, ‘oku ma’u pē foki ‘a e fakamatala ia ‘o a’u mai ki he taimi ni, pea ‘oku mahino pē ‘a e ngaahi ‘ai, ko e ngaahi me’a ko ē na’e fakamatala ki ai ‘a Tongatapu 7 ko e kau ia ‘i he ngāue ko ē ‘oku fakahoko ko ē ‘i he taimi ni, ko e sio fakalukufua.

Pea hangē ko ia ko ‘eku fakahoko atu, ko e fo’i tu’utu’uni foki ia’oku fakapatonu pē ia ki he fanga ki’i *SUV* ko e fanga ki’i me’alele kā ‘oku ‘ikai ke kau ai ha veeni ia ’oku uta lahi, ha veeni ia ’oku *Hiace*, ‘oku uta pasese lahi mo ha me’a ‘oku ‘ikai ke nau kau nautolu ia he fo’i fika kasitomu ko ē ‘oku ‘asi foki ko ē ko ē he fo’i tu’utu’uni.

Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fakakaukau’i fakalukufua ai ‘a e ngaahi me’a ko eni, kau ai hono feinga ke *recycle* hangē ko e fakamatala mo ‘alu ‘a e veve, mo e ngaahi tānaki mo e ngaahi hangē ko e *levy* mo e ngaahi me’a pehē, ‘e ala fakahoko ‘i he taimi ‘e fakahoko ai. Pea femahino’aki ‘aupito ‘a ‘etau kāinga ‘i Tonga ni pea mo e kāinga ‘i muli ha ngaahi me’a ‘oku fakahoko, pea ‘oku tau ‘amanaki pē foki tautolu. Hangē ko e me’a ‘a Tongatapu 5, ‘alu pē taimi mo e fakalalakaka ‘oku si’isi’i ange, ka ‘e lava pē ‘o ma’u mai ‘a e fakamatala ia ko ia ‘i he tu’u he taimi ni.

Ka ‘oku fai pē ‘a e feinga ia ‘a e Pule’anga ki he vave ange, vave taha ‘o e ta’u ‘e taha ko eni ka hoko mai, pē ko e vave ange ai, ‘i hono, pē ko e ta’u ‘e 2 hono fakahoko mai ‘a e tu’utu’uni ke ‘omai ke sio fakalukufua ke ne hanga ‘o lave’i kotoa ‘a e ngaahi tafa’aki ‘o ‘ikai fakangatangata holo ‘a e ngaahi me’a, me’alele pē hangē ko e taimi ni, kae kau ai mo ha ngaahi me’a kehe ‘oku nau felāve’i Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘e Minisitā Pa’anga, me’a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou ...

<005>

Taimi: 1130-1135

Paula Piveni Piukala : ..ko u tokanga pē au ki he makatu'unga 'a e fo'i to'o pē ko ē kae 'ikai ke toe 'i ai hano toe fa'ahinga. Ko 'eku manatu Sea ki he, 'i he'etau liliu Konisitūtoné na'e 'osi 'omai pē fo'i ta'u pau 'e kamata 'i he 2010 'uluaki teemi, pea mafuli leva 'o hoko atu 'i he me'a *normal*. Ko e 'uhinga pē ia 'eku hoha'a. Mahino eni ia ta ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'alele ia 'e popo 'i uafu ta ko ē na'e 'osi tukuange pē ia 'enautolu. Ka 'oku mahino kiate au ko 'enau 'uhinga mai ke fakalao'i 'enau maumaulao. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia ai Sea. Ko 'eku palopalema 'aku ko e 'ikai ...

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea fakatonutonu atu. 'Oku 'ikai ko e 'ai eni ke fakalao'i e maumaulao. Maumaulao hā? Ko e Tu'utu'uni *Regulation* 'oku faka'atā ia 'e he Kapineti toki *confirm* ia 'e he Fale Aleá 'i he to'u Fale Alea hoko. Ko e maumaulao hā 'oku 'uhinga ki ai? Lau e laó ke mahino.

Paula Piveni Piukala : Kapau 'oku 'ikai ko ha maumaulao hā leva e 'uhinga toe 'omai ai.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku tonu tonu e me'a 'oku 'omai 'e he Tokoni Palēmia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a..

Paula Piveni Piukala : Kae kehe Sea ko e 'uhinga pē 'eku fakalave 'aku ...

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'ikai ngofua ke 'omai ha tu'utu'uni ke fakangofua e kau maumaulao. Ko e ki'i fakatonutonu pē ia. Hoko atu e Feitu'ú na ia.

Paula Piveni Piukala : Ko 'eku 'uhingá ke tokoni pē ki he fakakaukau 'a e Minisitā. Na'e lave 'a e Nōpele mei Ha'apai ki hono ngāue'aki e *incentive*. Ko e taimi ko ia na'e tali ai 'i Fisi 'a e lao ko ē na'a nau hanga 'enautolu ia 'o 'uluaki *car hybrid* 'e 1000 'uluaki ka *hybrid* 'e 1000 ta'etute kātoa. Ko 'enau 'uhinga ke fetukutuku e kakai, fo'i ta'etute ko iá, 'oho kau ai e motu'a ni ia he 'oho ko ia. Ma'ama'a leva e ka *modern* ka 'oku hangē ko 'eku laú ko e ngaahi *benefit* he'ikai ke fakatokanga'i 'e he kakai. Ko e lolo 'oku ou 'utu kae lele ki *Nadi*, he'eku me'alele motu'a pa'anga ia 'e 100. Ko e lele ko ē 'oku ou 'utu he me'alele fo'ou pa'anga 'e 30. Sio ki he lelei ko ē ko ē hono fakakaukau'i fakalūkufua.

Kia au ia Sea 'ikai ke u ongo'i 'e au ki he fo'i tu'utu'uni ko eni 'oku fakapotopoto kae 'oleva ko u hū .. hangē ko e me'a ko ia na'e fokotu'u mai 'e Tongatapu 5. Kole pē au ki he Minisitā mo e Pule'anga 'ai pē ke 'uhinga lelei pea nau taki lelei pē tautolu hotau nimá, kae 'oua 'e 'ai ke hangē 'oku tau vale tautolú ko nautolu pē 'oku nau ma'u 'a e taau. 'Oku tau 'uhinga ke tau fetokoni'aki. Kole atu ki'i fakalelei'i pē ka tau 'unu. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki fokotu'u pea pou pou. 'Io Tongatapu 5.

Fokotu'u monomono Tongatapu 5 ki he Tu'utu'uni fika 2/2024

'Aisake Eke : Sea tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea . Ko 'eku fokotu'u foki ko 'eku 'ai pē 'e au pē te ke lava ke 'i ai ha pou pou mai ki ai ko u 'ilo pē ko Tongatapu... 'A ia ko e fokotu'u, kole pē ke ki'i fakatonutonu pē 'a e me'a *amend* pē 'a e fo'i Fokotu'u Tu'utu'uni 'a ē he Kupu 2.1 Faka'atā, to'o pē 'a e Kupu 10 'a ia ko ē he taimi ni, māhina 'e 2 mei he taimi ni. Ko e Kupu 2 leva 'a ia ko e *A* pea mo e *B*. Ko e *B* leva 'osi ko ia e māhina 'e 2, foki leva 'o ta'u 'e 10. Ko e ki'i fokotu'u pē ia.

'Eiki Palēmia : Kole pē ke u ki'i tokoni Sea. Ko e tokoni Sea na'e 'osi me'a 'aki pē,

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Na'e 'osi me'a 'aki pē 'e he Sea e Fale Aleá kapau 'oku ai ha liliu 'omai ke tau sio ke me'a ki ai e Hou'eiki. He 'ikai ke tau pāloti tautolu he fo'i fakamatala ngutu pē Sea. Kātaki pē Fakafofonga 5 na'e tonu ke 'omai ke tau sio ange ko e hā koā 'a e fo'i lea 'oku fiema'u ko ia ke liliu. He ē ko e anga pē ia e fokotu'u atu, kapau 'oku lava 'omai pea 'omai ka 'ikai pea toki 'omai ā 'apongiopongi. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Koe'uhi ko e fokotu'u 'a e Feitu'ú na Fika 5 pea na'e poupou. Pea ko u kole atu Hou'eiki, ko e taimi ko ia 'oku fai ai e feme'a'aki poupou he taimi ko ia. 'Oua 'e 'osi e feme'a'aki ia pea ke toki me'a koe ki 'olunga ho'o poupou 'oku 'ikai ko e founa ia e Fale Alea ni ē. Te u tali pē founa ko ia. Ko e me'a ko ē 'oku kole mai 'e he me'a mai 'e he 'Eiki Palēmia 'omai ange 'a e fokotu'ú ke me'a kotoa ki ai 'a e kau Mēmipa. Ko hono fakalea 'o hoa melie mo e fokotu'u 'oku 'omai 'e he Pule'anga. Ko u pehē 'e Hou'eiki, 'e sai pē 'Eiki Palēmia kae ki'i tuku 'eni kae 'omai ange 'a e fokotu'u ko ē 'a e Fakafofongá, tohi...

<008>

Taimi: 1135 – 1140

Sea Komiti Kakato: ... Ko e 'uhingá ke he 'oku vave pe he, sai ia, tau hoko tautolu ki he me'a ko ē 'e vave pe te tau toe foki mai pe ee 'e kau ngāue e. Tu'utu'uni Fika 1/2024 Ngaahi Tu'utu'uni.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ki he Toutai

Taniela Fusimālohi: Na'e 'i ai foki 'eku kole atu 'anenai 'oku mahu'inga e fo'i lisí he 'oku 'i ai mo e fika 9 ke fai ha fehu'i.

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'ai hake pe ke le'olahi pe he 'oku longoa'a e 'uhá.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai na'e 'i ai foki 'eku kamata atu 'eku talanoa atu 'anenai ki he fehu'i ki he Fika 9 ko ē he'ene lisí. Na'e 'omai fakataha mo e 'ū naunau ko ení, 'a ia ko e fika 9 he'ene lisí ko e tu'utu'uni pe ia ki he Tu'utu'uni Lao pe ia ki hono Pule'i ko ē Tuté mo e 'Ekisiá. Ka ko 'ene fika 9, 'a ia ko e fakakakato mai 'e he 'Eiki Minisitā ia 'ene lisí ke 'alu 'o a'u ki he fika 10. 'A ia ko e fika 9 ko e talanoa ko eni ka 'oku ou mahu'inga'ia he'ene fika 9 ke fai ai ha fehu'í

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea kātaki mu'a ke ki'i fakatonutonu atu pe Fakafofongá

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ke kau e fika 9 ia he me'a na'e 'omai, mahalo ko e 'uhinga pe ia ki he fakamatala ko ē na'e 'omai ke poupou ki he me'á. Ko e fo'i tefito'i lao ia ne 'omai he fakatonutonu ko e fo'i fika 10 pe.

Sea Komiti Kakato: Sai ko u tali ia, foki mai

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia pe na’e tali ia ‘anefē ‘e he Falé ‘a e fika 9 pe kuo ‘osi tali ia. Ka ko ‘eku mahu’inga’ia ‘aku ia ‘i he me’á he koe’uhí ko e fu’u me’a mahu’inga eni ia ki he kakaí ko e hā e ngāue ‘oku fai ki aí. ‘A ia ko e me’a fekau’aki mo e kiki ngakó, sipi. Pe na’e ‘osi tali ia, kapau na’e ‘osi tali ia kimua’a, ko ha me’a ia kimu’a pea ‘oku sai pe ia. Ka na’e ‘omai ia ko e me’a ke fai ki ai ha talanoa

‘Eiki Palēmia: ‘Io Sea ne ‘osi tali ia, tali atu pe ke vave ka e ‘ai atu ‘etau me’á. Na’e ‘osi tali ia Sea ki mu’a atu pe ia, me’a ia ki he sipí mo ‘ū alā me’a pehē na’e ‘osi alea’i pe he Falé ni pea na’e tali. Ko e ‘omai eni ia ki he fo’i me’a pe ko ena 10 hangē ko e me’a e Minisitā Pa’angá. Ko e ‘uhingá ka tau foki mai ‘o tau lele pe mu’a kataki Fakafofonga ‘i he Kupu ko ena ‘oku tau ‘omai ko ena ke fai ai ha alea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, fēfē mu’a ke ‘oua te ke, kātaki pe, laumālie lelei pe ka tau hoko atu mu’a. Kae toki, ko e me’a ia ko u ma’u he ‘asenitá he taimi ní ko e tu’utu’uni pe ‘o fekau’aki pea mo e me’alelé. Ko e me’a ko ena ‘okú ke me’a mai ki aí ‘oku ‘ikai ke u ma’u au ki ai ‘i heni. Fakamolemole atu ki he Feitu’u na

Hoha’a pē na’e tali fakakū ‘a e fika 9 ‘i he Tu’utu’uni

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e ‘isiu ia Sea ‘oku mahu’inga e me’a ia ko ení he na’e tufa mai ia pea na’e ‘i ai pe hono ‘uhinga ke tau sio ki he kakato ko ē ‘a e lisí. Ko e lisi ko ē na’e kasete’i he 2008 ‘oku ngata pe ia he fika 8. ‘A ia ko e fika 9 eni ‘oku ou fakahoha’a atu ai Pea ko e 10 eni ia ‘oku ‘osi fai ko ē ‘a e fakahoha’a ko ā ‘a e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ka ‘okú toe ha’u ‘a e ‘ū me’a ia ko ení mo e fo’i me’a ia ‘e taha ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ange ia he’etau talanoa ki he ‘u me’alele ko e *shipping cargo*.

Sea Komiti Kakato: Sai pe ka u toki foki ki he Fale Aleá ki he Seá, ke u ‘eke ki he Seá e me’a ko ena ‘okú ke me’a ki ai.

‘Eiki Palēmia: Ko ia Sea he koe ‘uhingá ko e ‘omai pe ia

Sea Komiti Kakato: Kae tukuange mu’a ‘asenitá ke tau hoko atu fakamolemole ee

‘Eiki Palēmia: Mālō

Taniela Fusimālohi: Sai pe Sea kapau te ke ‘omai ‘e koe ha faingamālie ‘amui ange.

Sea Komiti Kakato: ‘Io kuo pau ke ‘oatu, ke me’ai koaa kuo pau ke u foki ki he Sea. Ke ne ‘omi ha ngofua ki he me’a ko ená he ‘oku ‘ikai ke kau ia he ‘asenita

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea

Sea Komiti Kakato: Ke tepile’i he ‘asenitá.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu pe ia Sea ‘oku faingamālie ma’u pe ‘a ‘Eua 11 ia. Kae nofo pe mu’a he me’a ‘oku ‘omai ko eni ke fai e feme’a’aki aí. He kapau ‘oku ‘i ai ha kupu ‘oku fai ha liliu pe ko ha me’a ke fiema’u ke *confirm* e Falé. Ko e kupu ia ‘e ‘omai’i pea ko u kole

atu pe ko e 'uhingá ke tau feme'a'aki ai ka tau, toki 'i ai ha me'a ia ha fo'i kupu kehe kātaki toki fakahū mai ia, kapau ko e me'a 'a e Seá.

Tokoni fakama'ala'ala fekau'aki mo e fehu'ia kupu 9 'i he Tu'utu'uni

Lord Fakafanua: Tapu pe ki he Feitu'u na Sea, ko e kole pe ki he Fakafofonga 'o 'Eua 11 kapau ne tali ke u tokoni atu ki he me'a 'oku tokanga ki aí.

'Eiki Palēmia: Ko ia

Lord Fakafanua: Sea ko e tu'utu'uni ko ení na'e fakahū mai ia meí he Fakataha Tokoní 'o tali 'e he Fale Aleá he 2008. 'A ia na'e ngata pe 'a e fakangatangata ia 'i he 8 pea 'i he 2020 na'e tānaki ai 'a e 9. 'A ia ko e me'a 'oku tokanga ki ai, 'o tali 'e he Fale Aleá. Pea toki fakahū mai leva e fakangatangata ko eni ki he *import* ko ē 'ū me'alelé 'i he 2021. 'A eni ko eni 'oku fakahū mai 'e he Pule'angá he 'aho ní 'a eni ko eni 'oku fakahū mai 'e he Pule'angá he 'aho ní ke fakapekia 'i 'i he 2024 he ta'u ní.

Ko ia ko e tokoni pe ia, 'a ia ko hono 'oatu kehekehé koe'uhí 'oku tānaki kātōa 'u fakatonutonu ko iá 'o ma'u'aki e tefito'i lao ko ení 'oku liliu ko ē he Pule'angá. 'A ia 'oku felāve'i pe me'a 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā pea mo e Fika 10 ...

<010>

Taimi: 1140-1145

Lord Fakafanua: ... ki he saliothe misiní. Ko e toengá ia ko e tānaki pē 'ū naunaú 'o ma'u ai 'a e Tefito'i Laó 'a ia na'e kamata mai mei he 2008. Ko e tokoni pē ke mahino 'a e feme'a'aki Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e, hangē pē ko e fá'a me'a ko eni 'oku me'a 'aki 'e Tongatapu 7, 'oku mau fo'ou mai foki ki he ngaahi me'á ni. Ka 'oku mau sio hifo ki he ngaahi faitu'utu'uni 'oku 'ikai ke fakahoko fakalelei. Ko 'eku 'uhinga ko ē 'eku hoha'a ki he sipi ngakó he 'oku tu'u ia 'i he Tu'utu'uní mo e laó kae kei mai pe ia 'e he ngaahi falekoloá.

'Eiki Palēmia: Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'i ai mo e me'a ia heni he lisi heni 'oku fekau'aki ...

'Eiki Palēmia: Kātaki pē ko e fakatonutonú Sea. Hangē ko ē ko e me'á 'oku ke me'a 'aki 'e koe 'a e me'a 'oku 'ikai ke 'i he Tu'utu'uní, 'a e mālō ki he Sea e Fale Aleá he'ene me'a mai 'o fakama'ala'ala atu. Ka 'oku 'ikai pē ke tali ia he Feitu'u na. Kātaki pē Sea kae fakahinohino mai mu'a 'a e Fakafofonga 'Euá ko ē na'e 'osi me'a mai 'a e Fakafofonga Nōpele mei Ha'apai 'o fakamatala mai 'a e 'ū kupu ko eni kuo 'osi tali ia he ta'u ngaahi ta'u kuo hili.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: Kapau 'e toki nofo ia 'o lāunga ki he ngaahi ...

Paula Piveni Piukala: Ke u ki'i tokoni mu'a ki he Palēmiá.

Sea Komiti Kakato: ...

Eiki Palēmia: Pea toki ‘omai ha’ane ‘ai fakatonutonu ‘ana. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ki’i fie tokoni pē ki he Palēmia ‘e Sea. Ko e ‘isiu ē ‘oku ‘ohake ‘e ‘Eua 11 ko hono fakahoko e ngaahi Tu’utu’uni. Ko e lisi ko ē na’e toki *print* mai kia mautolú ‘oku ngata pe ia he 8. ‘A ia ko ‘eku fehu’i leva ko e founa ngāuē pe ‘oku tali e me’a ko ení pea ‘alu ki fē ke ne *update*. He ‘oku lahi ‘a e me’a ‘i he ngaahi faitu’utu’uni ‘o hangē ko e *translation* Sea.

Ko ‘eku ‘uhinga ke tau fakakaukau fakalelei ke ‘osi ko ení ‘etau tali e ‘ū me’a ko ení ‘oku ‘alu ki he *unit* fē, ko e fatongia ‘o hai ke ne *update* e ‘ū me’a ko ení. Na’e ‘i ai e me’a ia nau fakakikihi au mo e Sea e Fale Aleá. Ta ko ē kuo ‘osi *update* e laó ka ko e lao ia na’a ku *download* hifo mei he *Crown Law*. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá Sea neongo ‘oku ‘ikai ko e ‘isiu ia ‘oku felāve’i mo e, ka ko e ‘isiu ‘ohake ‘e ‘Eua 11 ‘a e founa ngāue ‘oku *implement* ‘aki. He ‘oku hangē pē ko e me’a ko ení ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki mou fakamolemole. ‘Oku mou feme’a’aki moutolu he me’a ia ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ki ai. Kapau ko e me’a ko iá ‘oku tēpile’i ‘i he fatongia e motu’á ni pea ‘oku tonu ‘a e feme’a’aki. Ko e me’a ko ē ‘oku ou ma’u he taimi ní, me’a ki lalo ‘e ‘Eua 11. Me’a ki lalo.

Ko e me’a ko ē ‘oku toloi he taimi ní kae ‘omai e fakalea mo e fokotu’u ko ē ‘a e Fakafofonga Tongatapu 5 na’e poupou ki ai ‘a Tongatapu 7. Ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai fakamolemole ‘oku, ‘e kalake ko fē kongá ko ē he ‘asenitá e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofongá, ki’i fakatonutonu mai au. Ko e hoko ki hení ‘i he ‘asenitá ko ‘etau Tu’utu’uni Fika 1 Fakatonutonu ki he Toutaí mo e Ngaahi Kolo Matātahí.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e kātaki pē. Ko e ngaahi naunau ení na’e tufa fakataha mai ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Ko e ...

Sea Komiti Kakato: Kapau ‘oku tufa atu ha naunau ka ‘oku te’eki ai ke tēpile’i, te tau foki ki he Seá ke ‘omai ‘e he Seá e tu’utu’uni ko iá.

Taniela Fusimālohi: Ka ko ‘eku kolé Sea, fēfē mu’a ke fakafoki mai mu’a. Ko u sio hifo au ki he ngaahi me’a heni ‘oku fakatu’utāmaki ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ‘oku ou kole atu ki he Feitu’u na ...

Taniela Fusimālohi: 2008 ē Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ‘a e Sea e Komiti Kakató ki he me’a ‘oku ke me’a mai ki ai. ‘Oku ke me’a ki he me’a ko ení, ka ‘i ai ha Mēmipa ‘i Fale Alea pe Komiti Kakató te ne maumau’i ‘a e Tu’utu’uni te ne fai ha anga fakamoveuveu pehē, ko e meesi lahi ‘a’aku ki he Feitu’u na. ‘Oku ou kole atu ke ke foki ki he komiti ki he Seá ‘o kole ki he Sea ke tēpile’i mai ‘a e me’a ko iá. A’u ki ha tohi ‘oku mou me’a heni ka ‘oku ‘ikai ke u lave’i ia, fakamolemole kuo foki, pau pē ke foki ki he Seá.

Taniela Fusimālohi: Fakamolemole atu ‘e Sea kapau ‘oku ou maumau’i e Tu’utu’uní. Ka ko e hoha’a ko ē ‘oku ‘ia aú ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘Eua.

Taniela Fusimālohi: Ko e lisi eni he 2008.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u tokoni atu mu’a ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mahino ko ā ki he Feitu’u na ...

Paula Piveni Piukala: Ke u tokoni atu mu’a ‘e Sea ki he Fakafofongá. Ko e ‘isiu ko ē ko e ‘uhinga ia na’a ku ki’i lue ai ki hē ke ne hanga angé ‘o ‘omai e me’á ka ‘oku mo’oni e Fakafofongá Sea. Ko e ‘ū *document* eni ke ne poupou’i ‘a e ki’i monomono ko ē. Ka ko e ‘uhinga ko ē ‘ene fakalavé, fokotu’u mai ia he lao ko ē 10 ka ‘oku ngata pē ‘a e lisi ia na’e ‘omai mo hono naunaú he 8. Pea ko e ‘uhinga ia ‘ene *raise* he na’e ‘i ai pē mo e *document* ‘e taha ka ‘oku ‘ikai ko e ‘isiu ia. Ko e ‘isiu ke tau hanga ‘o fakatokanga’i ‘a e founga ngāue ke ne tataki e, ‘a ‘etau faitu’utu’uní. Me’a ia ‘oku ou hoha’a au ki aí pea ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘oku hoha’a ki ai e ‘Eua 11.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku ‘i ai ha kaunga ‘a e me’a ko ení fekau’aki mo e saliate misiní fo’i kupu 10?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea. Hangē pē ko ē na’e fakahoko atú ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ia. Ko e kupu 10 pē foki ia ki he saliate misiní kau ki ai e ngaahi fo’i lisi ka ko e hangē ko e me’a ‘a e Seá ko e lisí ka ko e fika 10 pē ena na’e fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e Tu’utu’uni Fakatonutonú.

Sea Komiti Kakato: Mou ki’i me’a hifo ki lalo ē, mou ki’i me’a hifo. ...

<002>

Taimi: 1145-1150

Paula Piveni Piukala: Ko e tautea ko ē *prohibited, prohibited* pea mo e *restricted goods* Sea,

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo, ki’i me’a hifo mu’a Tongatapu 7. Hou’eiki mou foki mai pē ki he me’a ko ē ‘oku tau feme’a’aki ai, Fakafofonga ‘oku ou kole atu ki he Feitu’u na foki ki he Sea ‘o kole ki ai ‘a e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai. Pea kapau leva ‘e tali ‘e he Fale ke tukuhifo ki he Komiti Kakato, ko e me’a pē ia ‘oku ou ngāue ki he Komiti Kakato. Fakamolemole atu ko e 8 ‘a ia ‘oku ke me’a mai ki ai, ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ia heni ka ‘oku mahu’inga ia ki he Feitu’u na, te tau foki leva ki he Sea ‘o kole ki ai ke ne toki tukuhifo ia. Ka koe’uhi ke toloi ke fai ‘a e fakalea ko ē ‘a ia na’e poupou’i ‘e Tongatapu 7 ‘a 5. Ka ‘oku tau fakatatali ia, tau hoko atu mu’a ki he me’a ko eni ‘o fekau’aki pea mo e toutai, ka tau toki foki mai ki he me’a ko ē ‘oku ke feinga ki ai.

Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea ki he tu’unga fa’u lao ‘a e Pule’anga he taimi ni

Lord Fakafanua: Sea kātaki pē Sea kapau ‘e faingamālie ke u fakama’ala’a atu na’a lava pē ke fakatokalelei’i ‘a e fo’i me’a ko eni Sea. Tapu pē ki he Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki

Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko e ‘u lao ko ē kuo fa’u mai ko ē ‘i he kuohili, ‘a ia kapau ‘oku fa’u ha lao, ‘e hoko ia ko e *Principal Act*, pē ko e Tefito’i Lao. Pea ‘e malava pē ke *amend* pē liliu ‘a e lao ko ia ‘o to’o ha kupu tānaki ha kupu, pē fakapekia’i ha konga he lao. ‘A ia ko e ngaahi liliu ko ia ‘e hoko mai ia ‘amui pea ‘e *consolidate* ia he *Crown Law* pē ko e Potungāue ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao. Ko e ‘u lao ko ē fonua ni na’e *consolidate* he 2020, ‘a ia ko e kātoa ia ‘o e ‘u ngaahi ngāue kimu’a 2010, 90 pē ko fē taimi ko ia kimu’a. Ko e ‘u liliu ko ia na’e hoko ‘osi fakatahataha’i kātoa ia ‘i he fo’i Tefito’i Lao ‘o ngata mai ki he 2020.

‘A ia ko e Tefito’i Lao ko ē ‘oku tau me’a ki ai ‘i he ‘aho ni, na’e fa’u ia ‘o kāsete’i ‘i he 2008, ‘a ia ‘oku te’eki ai ke *consolidate* ‘a e ngāue ko eni na’e fakahoko ko ē ‘o liliu ko ē he 2020 ‘a ia ko hono tānaki ia ‘a e kupu 9.

Ko hono ‘uluaki fa’u mai ko eni ‘a e lao na’e fa’u ia ‘e he Fakataha Tokoni ‘o toki kasete’i hili hono tali ‘e he Fale Alea ‘i he 2028. ‘A ia ko e liliu kimu’a eni ia he liliu faka-politikale, ‘o a’u mai ki he 2020 tānaki ‘a e tu’utu’uni fika 9 ‘a ia ko e sipi mo e lami hangē ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a ‘Eua 11, ‘o tali ‘e he Fale Alea ‘i he 2020. ‘A ia ko hono tānaki ia ‘a e kupu 9 ki he fo’i Tefito’i Lao na’e paasi ‘i he 2008, ‘o a’u mai ki he 2021, ‘oku ‘omai ‘a e kupu fo’ou ‘a e kupu 10. Ko e fakangatangata ia ki he misini saliote, ‘o tānaki mai ‘a e 10 ‘i ‘olunga ‘o tānaki atu ki he 9 ‘o ma’u ai ‘a e fo’i Tefito’i Lao ‘i he’ene a’u mai ko eni ki he ‘aho ni.

‘A ia na’e fatu mai mei he 2008 tānaki ‘a e 9 he 2020, pea tānaki mai ‘a e 10 ‘i he 2021, pea ko eni ‘oku fakahū mai ‘e he Pule’anga ‘i he 2024 ‘a e liliu ke toe fakapekia’i ‘a e kupu 10 na’e tali ‘e he Fale ‘i he 2021. ‘A ia ko e tokoni pē ia Sea, ‘i hono aofangatuku ko e fo’i Tefito’i Lao ke mou lau fakalukufua ‘a e Tefito’i Lao ko eni na’e paasi ‘i he 2008 ‘a e liliu na’e tānaki ‘i he 2020, pea mo e liliu na’e tānaki ‘i he 2021, ‘o hangē ko e me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Pule’anga ko e fo’i tānaki na’e fakahoko ‘i he 2021, ‘a ia ko e kupu fika 10 ki he fakangatangata ‘oku nau fokotu’u mai ke fakapekia.

Ko e fakamatala pē ia Sea ‘oku kakato pē naunau heni, pea ‘oku ou kole fakamolemole atu he fōtunga ‘o e Tefito’i Lao, ‘oku ‘ikai ke hangē ko ‘ene anga maheni ‘o ‘omai pē fo’i Tefito’i Lao ‘oku taha pē, ka koe’uhi ko e ngaahi liliu na’e fakahoko ki he lao ‘i hono fa’u mai ko ē he ngaahi ta’u ko eni kuo hili. Ko e fakamatala pē ia kapau ‘oku toe ‘i ai ha tāla’a Sea, te u toe fakama’ala’ala atu pē ka ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘a e fa’u lao ko eni ‘a e Pule’anga ‘i he ‘aho ni, mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he .... ‘oleva hifo ko e hā ‘a e me’a ‘oku ke fakavavevave pehē ai. ‘E ‘Eiki Nōpele fika 2 ‘o Ha’apai ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Sea Kōmiti Kakato : ... fakamālō atu ki he Feitu’ú na hono veteveteki mai ‘a e faka’uhinga ‘a e Feitu’ú na. ‘Oku ke mea’i lelei pē ‘e he Feitu’ú na ‘a e fatongia e motu’a ni ‘oku tuku mai ‘e he Feitu’ú na ki he motu’a ni.

Ko e 5.1 ko e Tu’utu’uni Fika 2/2024 Tu’utu’uni ki he Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Tute ‘Ekisia. Ko e me’a ko ia ‘oku ke me’a ki ai na’e tonu ke ke fai ia he taimi e Fale Aleá tapu pē mo e Feitu’ú na, ke mahino ki he kau Mēmipá ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e Fale ni. Ko e me’a ko ē ‘oku tukuhifo ki he motu’a ni te u nofo pē ‘i he me’a ko ē ‘oku fai ai e feme’a’akí

ki ai, ‘o fakatatau mo ‘etau tu‘utu‘uni. Ka ko e me‘apango ko e vili ta‘e‘unua ‘a e ‘Eua. ‘Eua, ‘oku ke mea‘i pē kupu ko ia na‘a ku lau atu, Kupu 49 ‘ene fai ha anga fakamoveuveu pē kuo ‘osi fakatokanga‘i tu‘o taha, kae vili ta‘e‘unua pē ‘o fakafaingatā‘ia‘i ‘a e ngāue ‘a e fakatahá. Meesi lahi ‘a‘aku ki he Feitu‘ú na.

‘Oku ou kole atu ke tau foki pē ki he me‘a ko eni, mou toki foki ki he Seá ke ne toki fakama‘opo‘opo mai e me‘a ko ena ‘oku mou me‘a ki ai, feme‘a‘aki ki ai koe‘uhi ka tau nga‘unu. Ko e me‘a pē ia te u fai he taimi ni.

Paula Piveni Piukala : Ko u fakamālō atu Sea ki he fakama‘ala‘ala na‘e ‘omai ‘e he Nōpele Fika 2 ‘o Ha‘apai, ka ko e me‘a ia ‘oku mahu‘inga ai he ‘oku mo‘oni pē au ia pea mo ‘Eua 11. Te ma ‘ilo fēfē kapau ‘oku ‘ikai ke *update* fakata‘u pē.

‘Eiki Palēmia : Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga te tau fili he ta‘u fo‘ou, ‘oku mo kei fofonga ngāue pē. Fai ā mo mo ‘ai e me‘a mo‘oní ke tuku ā foki e filio‘i he‘etau ngāue.

Paula Piveni Piukala : Ko hono uHINGA ko e muimui‘i ko ē he tefito‘i laó, *moot* e tefito‘i lao ta ko ē ‘oku te‘eki ai ke *update* ia. Ta ko ē ko e tali ia he 2020 ka na‘e te‘eki ke ma ‘i heni maua he 2020.

Sea Kōmiti Kakato : Totonu foki ke ke me‘a mai ‘o kole mai kiate au ke u ako‘i koe he ngāue.

‘Eiki Palēmia : ‘ikai Sea ko e me‘a ia ‘oku mahino Sea ko ‘e te ha‘u ko ē .... ‘oku te lau ‘e te lao mo te ‘ilo ‘a e ngaahi me‘a ko ia. Na‘e fai e *induction* na‘e fakamatala mai ‘e he ‘Ateni Seniale. ‘Oua ‘e talamai ia ‘a ia na‘e tonu ke ‘oua te tau ‘ai ‘etautolu ha lao na‘e kimu‘a ia he‘enau taimi. ‘Ai pē Fakafofonga he ‘oku ke me‘a pē ki he ngaahi lao ..

Sea Kōmiti Kakato : Mālō ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia : Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me‘a mai ki he‘etau fika 1 kae toki ‘omai e fakatonutonu ko eni 5.2 ē. Ko e kole ko eni ‘a e Pule‘angá ke fakafoki angé Hou‘eiki. Kau Fakafofonga, ‘oku ‘i ai ha ni‘ihi he Hou‘eiki ‘oku fie me‘a ki ai? Ko e ‘u fakangatangata mo e fua eni. Tongatapu 5.

‘Aisake Eke : Sea tapu mo e Feitu‘ú na pehē ki he Hou‘eiki e Kōmiti Kakato. Sea na‘e ‘osi fai pē foki e fakahoha‘a he me‘a ko eni. Ko e fehu‘i ‘uluaki ia hení ko e Tu‘utu‘uni ko eni ‘oku ‘osi ‘asi ia na‘e ‘osi ‘ai ‘ave ia na‘e ‘osi ngāue‘aki ia he 2022 10 Fepueli 2022 tatau pē. Na‘e ‘ai ia ‘e he ‘Eiki Minisitā ka ko u ‘eke pē ko eni ‘oku toe ha‘u 2023 me‘a tatau pē. ‘A ia ko e ‘eke ia pē ko e hā e me‘a ‘oku hoko. Ko e hā e me‘a ‘oku ‘ikai ke ‘omai ai e 2022, ‘a ia ko ‘eku ‘eke ‘uluaki ia.

Ua mo e fanga ki‘i me‘a ko ia na‘e ‘ohake ‘oku ‘i he kupu (2) si‘i ko ē fo‘i lao ko eni. Kupu (2)A. Ko e 60 ko ena ki he 64 ‘a ia ko ia pē ‘oku ‘uhinga mai ai ‘a e fo‘i tu‘utu‘uni ko eni. Ka ‘oku ‘asi ‘i he ki‘i fo‘i tu‘utu‘uni ia ko eni ‘a e ‘u me‘a kehe. Fika 29, 30, 41,42, 48, 50. ‘I he‘ene pehē leva...

'Eiki Palēmia : Sea ko e ki'i kole pē ki he Fakafofonga ko e me'a ena ia 'a e Toutai. Ka tau foki mu'a ki he me'alele.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia 'oku tau hoko atu ki he me'a ko eni e Toutai..

'Aisake Eke : Toutai eni 'oku tau 'i ai.

'Eiki Palēmia : 'Oku ai e fokotu'u 'a e Minisitā na'a lava ai leva 'o solova 'etau...

Sea Kōmiti Kakato : Fekau'aki mo e saliate misini?

'Eiki Palēmia : Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Mou ki'i tokanga mai pē Hou'eiki Pule'anga ē.

Monomono mei he Pule'anga fekau'aki mo e fokotu'u 'a Tongatapu 5

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu atu ki he 'Eiki Sea kole fakamolemole atu pē koe'uhi pē ko e fokotu'u foki na'e fai 'e Tongatapu 5 na'e fai foki e talanoa ki ai mo e fokotu'u. 'Oku fakakaukau e Pule'angá 'io mahalo 'e tali pē ke, kae fokotu'u atu pē mu'a ke māhina 'e 6. 'Ai pē ke māhina 'e 6 pea tu'u pē he 15 kae fai ha talatalanoa he fo'i vaha'a ko eni ki he kongā ko ia Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Poupou ki ai? Fokotu'u pea poupou, ko ia ..

Fakama'ala'ala Tongatapu 5 he kongā 2 'ene fokotu'u

'Aisake Eke : Sea ko 'eku fokotu'u 'oku 2, kongā 2. 'Uluaki foki faka'atā 'i he Kupu 2(a) faka'atā 'a e to'o ia ko eni, faka'atā ia 'i he māhina 'e 6. Ko hono uá, 'osi ko ē māhina 'e 6, fakangata leva ha me'alele toe 'ova mai he ta'u 'e 10. Ko 'eku 'uhinga na'e 'osi lele mai he 10 he 2004 pea na'e 'osi he feitu'u pea na'e 'osi 'ilo ia 'e he kakai kae fai e tala ke nau 'ilo. Sai kia nautolu sai ki he fonua. 'A ia ko e me'a ia ko u toe ...

<008>

Taimi: 1155 – 1200

'Aisake Eke: ... fakafoki, pe ko e 'uhingá fo'i piliote ko iá sai, ha'u kātoa, ko 'ene 'osi ko iá tau foki. Ko e 'uhingá pe ka tau lava 'o solova 'a e palopalema ko eni Sea. Ko e 'ai ia, koe'uhí ko e fokotu'ú ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a pe Feitu'u na Minisitā Pa'anga.

Poupou Pule'anga ki he fokotu'u kongā hono 2 'a Tongatapu 5

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io sai pe Sea 'oku ou poupou pe ki ai, kae 'ai mu'a ke māhina 'e 6 ke fai ha ngāue ki ai.

Pālōti ‘o tali Tu’utu’uni fika 2/2024

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Tu’utu’uni Fika 2/2024, Tu’utu’uni ki he Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Tute ‘Ekisia 2023 fakataha mo hono fakatonutonu. Fakahā loto ki ai ‘o hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku ‘o Hihifo, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Sea ‘oku loto ki ai e toko 20.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, fakahā mai

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto pehē ai ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, tau hoko atu ē ki he 5.2 fekau’aki pea mo e Toutaí, na’e ‘osi kamata me’a ki ai ‘a Tongatapu 5.

Tokanga ki he ‘uhinga ‘ikai fakahū mai ki Fale Alea ‘a e tu’utu’uni ne kāsete’i he 2022

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’u na Sea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakatō Sea. ‘A ia ko u ‘osi toe fakafoki atu pe, ‘ikai ke u lau tu’o 2 atu ‘a ia ko e fehu’i ‘uluakí. Ko e hā e me’a ‘oku toe ‘omai ai 2023 ko e hā ‘oku ‘ikai ke ‘omai ai e 2022 ‘oku ‘osi kāsete’i. ‘Oku ‘asi eni ia he lēkooti ko ē ‘osi tu’a ia.

Tokanga ki he toe ‘asi mai lisi ngaahi feitu’u tānaki fo’ou mai he Tu’utu’uni

Pea ko hono uá pe ‘a e kongā ko eni Kupu 2 ko ē fakatonutonu ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘a ia ko u lave ki ai. Kongā 2 (a), (60) ‘oku ‘i feitu’u ko eni ‘oku tānaki fo’ou maí, ‘osi e 59 ia he lisi. Ka ‘oku toe ‘asi mai ‘a e ‘ū feitu’u kehe ia ‘o kau ai e fika 29, 30, 41, 42, 48, 50. ‘A ia ko e, ‘eke pe he motu’á ni. Ko e hā e me’a ‘oku nau toe ‘asi mai ai kapau ko u pehē ‘e au pe ‘oku to’o e kalasi ko iá kitu’a pe kapau ‘oku ‘i loto pau ke fakakau mai ‘i he fika 2. ‘A ia ko e kongā ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ia heni Sea.

‘A ia ko e fehu’i ia ‘e 2 pea mahalo ko e me’a pe na’a ku ‘ohake pe ‘e au ia ‘oku, neongo ko e Tefito’i Laó ka ‘oku kehe ‘a e mafai ia ko ē faitu’utu’uni ko ē Potungāue Toutaí kehe ia meí he ‘ū potungāue. ‘I he’eku vakai hifó, ko e potungāue pe eni ‘okú ne ma’u e mafai ke Minisitā ia ke ne hanga pe ‘e ia ‘o fai e tu’utu’uni *Regulation*, ‘ikai ke toe ha’u ia ‘o Kapineti. Ka mahalo na ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai e fetō’aki ko eni ‘o e 2002, 22 mo e 23.

Ko e toenga ko ē ‘ū laó ia, ka fai ha tu’utu’uni ia pau ke tali he Kapineti. Ko eni pe he Tefito’i Laó, ma’u pe mafai ia e ‘Eiki Minisitā. Ko ‘eku fakafuofua pe na ‘oku ‘uhinga ia ko ē ‘a e fetō’aki ‘a e 22 mo e 23 ka ko e vakai ia kimui koe’uhí na’a ‘oku totongi ‘e he Tefito’i Laó ia kimui. Na ‘oku tonu ke fou mai pe me’a kātoa he Kapineti kae toki meí ai pea toki fou mai ki heni Sea. Ko e ki’i fakahoha’a pe ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ki'i me'a mai ange 'Eiki Minisitā Toutaí, ko e me'a ko ē 'oku fehu'ia 'e he kau Fakafofongá 'i he kongá 1 kapau te ke me'a hifo pe Feitu'u na ki ai. 'A ia 'oku 'asi pe 'a 60, 61, 62, 63, 64 'a ia 'oku mahino 'aupito pe ia. Ko e fehu'i ia heni ia, 'oku 'i ai e 'ū fika ia kimui kapau te ke me'a ki ai 63 kātaki ko e, 'oku 'ikai totonu ke 'asi mai ia heni.

Ka ko 'eku lave'i Fakafofonga ko e me'a kotoa pe pau ke 'ave ki he Kapinetí. Pea toki tali 'e he Kapinetí ka ko eni ia 'oku kehe ia hangē ha, lava pe 'o fakafuofua. 'A ia ko e 29 ia kapau te ke me'a hifo ki he 29 ko Houma 'Eua, 'i ai pe mo hono mape. Ko e 30 ko Tufuvai, 'Eua 'i ai pe mo hono mape. Ko Makave, 'osi maau foki 'a Makave ia ka 'oku 'asi mai pe ia heni. 'A ia 'oku 'osi, ko Nuapapu, ki'i me'a mai ange Feitu'u na pe ko e hā e me'a 'oku

Fokotu'u ke fakafoki ange Tu'utu'uni fika 2/2024 ke fakalelei'i kae toki fakafoki mai ki Fale Alea

'Eiki Minisitā Toutai: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pehē fakatapu ki he Pilinisi Kalaniuvalu mo e Tepile Hou'eikí, fakatapu foki ki he 'Eiki Palēmia mo e kau Minisitā ...

<010>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Toutai: ... pea pehē ki he Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea ko e, na'e toki tukuhifo ni pe eni 'a e ki'i fo'i Tu'utu'uni ko eni 'i hono sivisivi'i 'i he Fale ni. Neongo na'e 'ikai ke u 'i heni pea 'oku ou pehē ko 'ene ha'u pē 'o fokotu'u atu he kuo 'osi alea'i. Ka ko eni 'oku toe 'i ai 'a e ngaahi toe me'a kehe ia ke alea'i. 'Oku ou kole atu ke tuku ke toe fakafoki ke fakatonutonu mai 'a e ngaahi, pea ka 'ikai pea tau 'omai kotoa 'a e ngaahi fehalaakí ke fakatonutonu faka'angataha. Kae 'oua 'e 'omai 'a e me'a 'e ua pea toe foki ia mo ha me'a ia 'e nima. Ko ia 'Eiki Sea mālō.

Fakatonutonu ke liliu 'a Makaunga ki Tongatapu he fakapālangi ke tatau mo e faka-Tonga

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eikí. Faka'osi atu ai pē ki'i peesi 24, 'a ia na'e 'osi 'ohake pē 'Eiki Minisitā. 'A ia ko ia Makaungá, Makaunga ia 'oku Vava'u e faka-Tonga kae Makaunga Tongatapu ia ko ē he fakapalangí. Ka 'oku talamai 'e Vava'u 'oku 'ikai ke nau fiema'u 'enautolu, 'omai ki Tongatapu 'a e me'a, 'a ia ko e ki'i fakatonutonu pē mo ia 'e taha tānaki atu ki ai Sea mālō.

'Eiki Palēmia: Sea hangē ko e me'a ...

Sea Komiti Kakato: 'Ai na'a 'oku 'i ai ha Makaunga fo'ou ia 'i ...

Kole Pule'anga ke toloi feme'a'aki he Tu'utu'uni fika 2/2024

'Eiki Palēmia: Hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Toutaí ko e, kapau 'e tānaki mai 'a e 'ū me'a ko eni 'oku 'ohake ko ē pe 'oku fehalaakí pea tuku ke 'omai e fakatonutónú. Kae kole atu pē kapau 'e faka, toloi atu pē 'a e fo'i *Regulation* ke tau toki feme'a'aki ai 'anai kae 'omai e ngaahi me'a ko eni 'oku fiema'u ke fakatonutónú. Hangē ko e, ke 'uhingá ke *check* 'e he kau ngāue ko eni, hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Vaea Taione: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io Tongatapu 8.

Paula Piveni Piukala: Ko u ‘ai pe au ke fakatokanga’i.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ki Tongatapu 8 pea ke toki me’a mai Tongatapu 7.

Vaea Taione: Tapu mo e Seá tapu mo e Hou’eiki e fonuá ki he Kapinetí pea mo e Fakafofonga e Kakaí. Sea ‘oku ou tokanga atu pe au ia Sea ki he fakatonutonú, fakafoki pe ia kia nautolu ke nau fakatonutonu ki he kau ngāue ko ení he ko nautolu ‘oku nau ‘ilo e fehalaakí. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘omai ai ki hení Sea, ‘i ai ... fokotu’u mo e tānaki. Ka ko u pehē ‘e au ko e fakatonutonú Sea ke ‘ave pē ke fakafoki pē ki he kau ngāué ‘i he potungāue ko ení ke nau hanga ‘o fakatonutonu ‘enau fehalaakí Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kole ke mohetolo hifo ki lalo ‘a e Tu’utu’uni fika 2/2024 kae ‘ave ke fakatonutonu

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea. Kole atu ke ki’i mohetolo hifo pē ki lalo kae fai e, ‘omai e ngaahi fakatonutonú ke fakatonutonu he ka toe fakafoki ‘e tali ia ki he to’u Fale Alea hokó. Ko e kolé ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki ai?

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku fiema’u he Toutaí e ngāue ‘a e kakaí ia ke ‘alu, ‘oua ‘e tu’u. Mālō Sea.

Toloi hono alea’i Tu’utu’uni fika 1/2024

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki, ‘ai pē ka u ki’i ‘ai pē ke mou mea’i fakatokanga’i e ki’i me’a ko ení ē. ‘Oku ou fakatokanga’i hifo ko e ‘ū mapé mahalo pe ko ia ‘uhinga hono ‘omaí, ke tamate’i ‘a e fakangatangata mahalo pē pe ‘oku fakalahi pe ‘oku fakasi’isi’i. Ka koe’uhí ‘oku ‘ikai ke mea’i he Fale ni ia ko fē ko ā e tu’unga ‘oku ‘i ai e mape ko ē ‘a 48, ‘o fekau’aki mo Makaunga ‘i Vava’ú. ‘A ia te tau fetongi leva, ‘ikai ke, ‘oku ‘ikai ko Makaunga ko e ki’i me’a pe ia ke fakatonutonú.

Ka ko ‘eku ongo’í pe ko ‘eku ongo’í pē na’e hangē ko e me’a ko ē ‘i Pukotalá. ‘Alu ‘a e, ‘a e liku ia ‘o Pukotalá ‘o ma’u ‘a Fākakai pea ha’u e kongia ia ‘i mu’a he fanga ko ē ‘o Fākakaí ‘o ma’u e, mei ofi ki he uafu ko ē ‘o Pukotalá. Pea na’e fai leva ‘a e fakatonutonu ‘a e mapé ‘o fetongi e mapé ‘o ‘unu ki hē pea hangehangē kiate au ‘oku ‘uhinga pehē ‘eni. He ‘oku ou sio hifó ‘aki hono tamate’i pea fetongi ‘a e ngaahi mapé ‘a e ngaahi fakangatangata ‘o e feitu’u pule’i makehé fika 42 ‘aki ‘eni, ‘omai leva mo hono fua.

Ka te u toloi tuku atu ki he ‘Eiki Minisitā ke ne toki fai ha feme’a’aki ki ai ‘o hangē ko e fokotu’u ko ení ‘oku ‘omai he Pule’angá pea toki fakafoki mai mo fetongi mu’a e Makaungá ‘o hangē ko ia ko e fokotu’u mai ‘e Tongatapu 5.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 7.

Tokanga ki he ‘ave mafai ki he Tu’utu’uni ‘o tuku ‘i he Minisitā

Paula Piveni Piukala: Kole ke ‘omai ha ki’i faingamālie. Tapu mo e Sea. Ko e, ‘oku ou hoha’a pe au ia ki he me’a na’e ‘ohake ko ē ‘e Tongatapu 5 fekau’aki pea mo e ‘ave ‘a e mafai ki he Tu’utu’uni ‘o tuku pē he sino ‘o e Minisitā. ‘Oku ou ‘ofeina au e Minisitā kae, ko e ‘uhinga foki eni ‘etau fatu sisitemi Sea ke ‘i ai ha *check and balance mechanisms*. Ko e ‘uhinga ia ko ē na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 5 ...

<002>

Taimi: 1205-1210

Paula Piveni Piukala: ... ke toki *approve* ‘e he Kapineti, ko e ‘uhinga ke ‘i ai ha *second eye* ke nau *look in* ki he ngaahi me’a ‘oku fokotu’utu’u mei he potungāue ko ia pea mo e Minisitā. Ka ko e ‘uhinga ke nau tokoni ki hono lau ‘o e ki’i lao Sea pea toki ‘omai.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki toloi atu ē.

Kole ke fakakaukau’i hono fakalelei’i ke tatau ‘a e ngaahi lao ‘i he taimi fa’u ai Tu’utu’uni

Māteni Tapueluelu: Sea ki’i tokoni pē ki he me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a 7. Ko e me’a kapau ‘e pehē Sea ko e kole atu ke fakakaukaua ke *harmonise* mu’a ke tatau ‘a e ‘u lao ‘i he taimi ko ē ‘oku fa’u tu’utu’uni ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘u lao ‘e ni’ihi ‘oku pehē ko e fa’u tu’utu’uni ko e Minisitā mo e Kapineti, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘u lao ia ‘e ni’ihi ‘oku pehē ko e Minisitā tokotaha pē ‘oku kau ai ‘a e ‘u lao ia ko eni ko ē toutai he kupu 101 Sea, Minisitā pē ia. Ko ‘eku kole atu pē kapau ‘oku pehē ‘e *harmonise* ke liliu, Minisitā mo e Kapineti, ko e kupu 101 ia ‘oku tu’utu’uni ‘a e toutai ko e ‘Eiki Minisitā pē ‘oku fa’u tu’utu’uni ai ‘a ia ‘oku ‘omai ai ko eni, ko e me’a ia ‘oku fai pehē ai ‘Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai toloi ē.

Tokanga ‘Eua 11 ki he toe ki’i liliu e lahi ‘o Tufu ‘i he’ene hā he mapé

Taniela Fusimālohi: Sea te u ‘oatu pē ki’i fehu’i ko eni koe’uhi he ‘oku hangē kiāte au na’e ‘osi tali ‘a Tufuvai ‘a ia ko e fika 29 mo e 30, Tufuvai mo Houma he ko e ‘omai ko eni ‘oku toe ki’i toe liliu ‘a e lahi, ko e ‘uhinga ‘eku fehu’i ...

Sea Komiti Kakato: Ko e ko e ‘e Fakafofonga kapau te ke me’a hifo ko e peesi fiha ia, peesi fiha ‘i lalo.

Taniela Fusimālohi: Peesi 18 pea mo e ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo angé ki he me’a ko ena ‘a Tufuvai mo hono mape mo hono fua, na’a ko e ‘uhinga kae tuku mu’a ke fakafoki ke nau ...

Tokanga ki he si'isi'i 'elia matātahi ke vahe ki he lahi fanga ki'i kolo

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku 'uhinga eni Sea koe'uhi he 'oku 'i ai 'a e ki'i palopalema ia 'oku hā mai mei hoku vahefonua, koe'uhi foki he 'oku si'isi'i 'a e 'elia matātahi ia ke vahe ki he lahi ko ē ko ē 'o e fanga ki'i koló pea 'oku hangē 'oku fai ai ha fefusiaki mo ha fesiosiofaki, he ko 'eku sio ko ē ki he matātahi Houma 'oku lahi ō 'a e ngaahi kolo ki ai 'o fai ai 'enau kumi 'enau kiki. Ka ko ē 'oku hangē kiate au 'oku toe ki'i lahi ange ia hono taputapui.

Ko e me'a na'a ku tokanga ki ai Sea he na'e 'i ai'a e tokanga ia 'a e Vahefonua 'Eua he 'oku kehe foki ia mei Ha'apai, ke liliu mu'a 'a e lao ia ke 'ai fakalukufua 'a e ngaahi feitu'u ko ē 'oku tonu ai 'a e fakalukufua. He 'oku kamata ke 'asi mai he taimi ni ia 'a e ta'ota'ofi 'e he ngaahi kolo ia ko ē 'oku vahe ki ai 'a e me'a 'oku lāunga 'a e fa'ahinga ia 'e ni'ihi 'o pehē ko e tapui ko ē ke mau ō atu 'o 'omai ha'amau kiki ka mau toe ō mautolu 'omai ha'amau kiki mei fē 'oku 'ikai ke 'i ai ha seniti ia ke 'omai 'aki ha kiki mei falekoloa. Pea ko 'eku 'uhinga ia ko ē he me'a pē ko e ha leva 'a e palani lōloa ko ē ki he kaha'u.

'Eiki Palēmia: Te ke tali pē ke u fie tokoni atu kapau pē 'e laumālie ki ai 'a e Fakafofonga. Ko e *process* ko ē 'oku fai Sea kātaki 'oku pau ke fai 'a e talanoa mo e ngaahi vāhenga, ko e toki mahino mei ai pea toki ō mai leva 'o fai 'a e *process* ko eni hono 'omai 'a e tu'utu'uni ke fakalao'i, 'a e me'a ko ē na'a nau feme'a'aki ki ai Sea. Ka ko e hangē ko ē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga, sai ia ke me'a mai ki he Minisitā ke na feme'a'aki, na'a toe fiema'u ke liliu, ka 'oku 'ikai ke kau foki ia he'etau me'a ni'ihi. Sai pē hono 'ohaké kae me'a mai mu'a ia 'o 'alu ki he Potungāue Toutai na'a lava 'o fai ha sio ki ai, ka na'e 'ikai ke pehē na'e faitu'utu'uni ta'eme'a ki ai 'a e kāinga ko eni 'o e Fakafofonga pē te nau loto ki ai.

Ko e anga pē ia ka 'oku hangē ko ho'o fokotu'u ke toloi atu ia, pou pou atu 'a e Pule'anga ki ai, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me'a eni ia na'e 'ohake ia he ngaahi 'a'ahi Fale Alea ko ē 'a'aku 'oku 'i ai 'a e matāmama ia, sai pē fo'i fakakaukau ia ka 'oku hangē ko ē 'oku tau pehē 'e hū mālie pē 'a e fo'i fakakaukau tatau ia 'i he feitu'u kotoa. Ka 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi ia ko e fo'i fakakaukau ko ē 'oku fuopotopoto he 'ikai ke *fit* ia he 'elia ko ē 'oku tapafā, pea ko'eku 'uhinga ia pē 'e, ke fai angé ha sio fakalelei ki hē, koe'uhi ko 'Eua ia 'oku makehe 'oku kehe pē ia mei Vava'u, kehe mei Ha'apai. He koe'uhí he ko Ha'apai ia 'oku ngalingali 'oku lahi 'a e ngaahi feitu'u ia ke foaki atu ma'a e ngaahi kolo.

Ko 'Eua kolo eni 'e 16 kau ai 'a Mango, pea ko e 'elia ko eni ko eni 'oku vahevahe ko ē 'oku ou sio hifo au hangē ko ē 'elia ko ē ki Houma 'oku lele ia mei he tafa'aki ki heni 'o takai hake ia 'i he Tonga. Ko e toe takai hake ko ē 'i ai 'oku ma'u ia 'e he Lakufā'anga 'oku 'ikai ke lava ha fangota ia ai 'e Sea. 'A ia ko e 'uhinga ia 'eku hoha'a pē ko e hā leva 'a e tūkunga ke solova 'aki 'a e palopalema pehē ke fakakaukau'i ange koe'uhi he ko e fakakaukau ē na'e 'i ai 'a e 'uhinga mālie pē, 'uhinga lelei ka ko hono mono atu 'ona ia ki 'Eua 'oku tapafā mai 'a e me'a ia 'oku 'ai ke mono ai. Pea ko e me'a leva 'e hoko 'e fēngataliaki pehē 'o tōnounou, he 'oku 'i ai pē 'etau ngaahi me'a 'oku fokotu'utu'u lelei pē, laumālie lelei, pea 'ai atu ia 'oku 'i ai 'a e matāmama, hangē ko 'e ...

<005>

Taimi: 1210-1215

Taniela Fusimālohi : ...tau talanoa ko eni ki he fili fakavāhenga ‘oku ‘asi mai ‘a e fanga ki’i matāmama ia. ‘Oku ai e taimi ‘e ni’ihi ia ‘oku mou to’o hake e Minisitā ia ha me’a ‘o ‘alu ia mo ia ki hono vāhengā ka ko e me’a fakalūkufua ia. Ko e matāmama ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai Sea. Ko e kole ki he 'Eiki Minisitā mu’a ke sio ange ko e hā e ‘uhinga ki ai.

'Eiki Palēmia : Sea ‘oua mu’a ‘e ‘omai e me’a faka-‘Eua ia ke ‘omai ki he’etau me’a fakalūkufua. Kapau ‘oku ai ha me’a ia ‘oku tokanga ki ai, hangē pē ko ‘eku kole ‘anenai pea ‘omai ko e Minisitā ē, mo potalanoa na’a lava tokoni atu kia koe. Ka ‘oku ‘ikai ko ha faingamālie eni ke tau toki tāpalasia ai ‘etau kaungā fononga he mo’uī mo e kaungā fili Fale Alea. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fonua : Sea tuku mu’a fakamolemole ke u ki’i tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Makatu’unga ngaahi fakangatangata fakafeitu’u ‘a e Potungāue Toutai mei he fua e fonuá mei ‘uta

'Eiki Minisitā Fonua : ‘Io. Ko e ki’i tokoni pē ki he Fakafofongá ko e fakangatangata ko eni ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e si’isi’i ha kolo, ko e ‘uhinga pē ia ngaahi *boundary* ‘o e kelekele ‘i ‘uta. Ka ‘oku si’isi’i ‘a e ki’i tofi’a ‘i ‘utá, ‘e makatu’unga leva ai ‘a e laine kulokula ko ena mo e laine engeenga ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e lipooti ko ē, ko e mafai ‘o e feitu’u. ‘Oku fakangatangata ki ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Minisitā Toutai, he ko e Minisitā Fonuá ‘oku ‘a’ana fakalūkufua ‘a e fakakātoa ‘o e fua. Kapau ko e koló ‘oku lahi ‘e lahi ho ‘elia, ka ‘oku si’isi’i e nofo’i ‘o e *boundary* ‘i ha *location* ha feitu’u pē ko ha kolo, ‘e fakangatangata pē ki ai. Ka ko e me’a eni ‘oku te’eki ke a’u ki ai ‘a e SMA ko ē mo e ngaahi feitu’u ‘oku pule’i makehe, ‘a e ngaahi kolo ‘oku *land locked* ‘i loto ‘i he fonua. Tau fakafeta’i pē hangē ko e kolo e 'Eiki Nōpele ‘o Nukunukú ‘oku ‘i loto ‘a Matahau ia ‘i lotofonua, ka ko e tofi’á ‘oku a’u ia ki Vaotu’u. ‘Oku ‘i ai leva ‘a e sio pehē ‘a e anga ‘o e vahevahe ko ē. Ko e ‘u fika ko eni ‘oku fokotu’utu’u fakafeitu’u ‘e he Potungāue Toutai ‘oku makatu’unga pē ia mei he ‘uhinga ‘o e fua ‘o e fonua mei ‘uta kae toki fai hano fakakakato ha ngaahi ngāue pehē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki mou fakatokanga’i pē ‘a e me’a ko eni na’e kole ‘e he Pule’angá pehē mu’a ke tuku atu ki he Toutai ke fai mai ha’anau tali mo liliu ‘a e me’a ko ia na’e fai e fokotu’u mai he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau totonu ke tau fokotu’u ke tau liliu ia. Pea foki mai pē ko ia pea toki hoko atu leva ho’omou feme’a’akí he me’a ko eni.

Mālō Hou'eiki ko u pehē kuo fe’unga mu’a. Mou tui homou kote. Tau ki’i mālōlō ko e ‘alu eni toe eni miniti ‘e 4 ki he 12:00 Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Ne me’a mai leva 'Eiki Sea e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea : Hou'eiki toloi ai pē Fale ki he 2:00

<008>

Taimi: 1420 – 1425

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Tau liliu ai pe ‘o Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu pea mo e Tokoni Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapinetí fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpelé kau Fakafofonga Kakaí. Fakatapu atu ki he kakai e fonuá he opé kae ‘uma’ā tau kau ngāué. Kae kole pe mu’a ke u fakamalumu atu pe he fakatapu ‘oku fa’a aofaki he ‘api ‘Eiki ni.

Mālō pe Hou’eiki ho’omou laumālie, tau hoko atu mu’a ‘etau ngāué fakamolemole. ‘Ikai ke toe fakalōloa au koe’uhí ‘oku lahi ‘aupito ‘etau ngāué. Pea ko u tui ko ‘etau hoko atu ko ení te tau foki leva ‘o ‘ai pe miniti 10 ē. Ka ‘oku ‘i ai pe ha me’a ko u fakatokanga’i ‘oku fu’u mātu’aki mahu’inga ‘aupito pea ‘e tuku atu pe ke mou feme’a’aki. Ka ko u faka’amu pe ke mou tokoni mai ki he motu’á ni ke nga’unu ‘etau ngāué.

‘Oku makatu’unga pe ‘etau ngāué meí a moutolu kau Fakafofonga e Kakaí. Ko ‘eku sio pe kuo ‘osi fe’ungá, ‘i he tu’utu’uní hangē pe ‘oku mou mea’í ko ‘ene mahino pe Sea Fale Aleá pe ko e motu’á ni pe ko e Tokoni Seá, pea ‘e fai leva e tu’utu’uni ‘o fekau’aki mo e ngafa fatongia ‘oku ‘omai ki he motu’á ni. Tau hoko atu ki he Fakamaau’angá, Potungāue 6.1 ē.

Lipooti Fakata’u Potungāue Fakamaau’angá 2022/23

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Sea Komiti Kakató, fakatapu atu ki he Hou’eiki Minisitā. Fakatapu atu foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. ‘Eiki Sea ko e lipooti ení ‘a e Potungāue Fakamaau’angá ‘oku ‘i ai foki mo e ongo Potungāue kehe ka ‘okú na lipooti kehe mai pe. ‘Oku ‘i ai ‘ena patiseti ‘a e Komisoni Filí pea mo e Pilisoné. Toki ‘omai makehe pe ia Sea ka ko e lipooti fakakātoa ení ‘a e 2022 ki he 2023. ‘I he peesi 10 kamata ai ‘Eiki Sea ‘a e kātoa e ngaahi ‘ofisi, fatongia takitaha mo e ni’ihi ‘oku nau ‘i he tafa’aki kehekehe ‘o e potungāue ko ení.

Pea ‘oku maau mo lelei pe e potungāué Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a. ‘Oku mahino pē ‘a e nomolo pe ‘a e fiema’u ia ko ē ke lahi ange ‘a e patiseti ka ‘oku pau ke fakatatau pe ki hotau ivi fakalukufuá ‘Eiki Sea ...

<010>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... ko ē ‘oku tuku atu ko e hā ha fehu’i ‘a e Fale ni pea kātaki pē ‘o fakahoko mai pē mo e peesi koe’uhí ke fai ha vakai ki ai. Mālō ‘aupito Sea.

Tokanga ki he founa fakahoko mai Lipooti Fakata’u mei he Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Seá. Ko e ‘uhingá he ko e, ko e liunga ua mai ení ‘etau ha’u he me’a ko e lipooti fakata’u Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu Sea ko e Minisitā *responsible* ki he potungāué ke ne hanga ‘o fakama’ala’ala mai ngaahi polokalama, taumu’a ola, pa’anga na’e fakamole, matavaivai ke tokoni Sea ki he Hou’eiki pea tokoni ki he Falé ni. Ko e fa’ahinga fakakaukau ko ení te nau omai pē ‘o mono pehe’i mai fu’u la’i lipootí ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke tau lava ai ‘o *continuously improve* ‘etau fakahoko fatongia Sea.

‘Oku ou kole ki he Minisitā ke ha’u he ko ia ko ‘ene lipooti. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha taha he Fale ni te ne toe ‘ilo e lipooti ko ení ka ko e Minisitā. He ko e ‘uhinga foki ia ‘etau talanoa ko ē ki he mahu’inga e fakakaukau fakalukufuá he ‘oku mau ō mai, ngaahi fu’u tu’unga piliki pē mautolu. Taki taha lau atu pē tuliki ‘oku ne ma’u ka ko e Minisitā ko ení ko ‘ene potungāué.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘I ai ‘ene *resource*, ‘oku ‘i ai ‘ene silini.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku tufa ai he taimi koe’uhí ke hanga ‘e he Mēmipa ‘o lau ...

Paula Piveni Piukala: Sea, ka u au ia he lau lipootí, kau ‘a ‘Eua 11 he lau lipootí.

'Eiki Tokoni Palēmia: Te u tataki pē ‘e au ...

Paula Piveni Piukala: Ka ‘oku ‘ikai ke lau ia, ka ‘oku ‘ikai ke lau ia he ‘e he Minisitā.

Sea Komiti Kakato: ‘Ofa mai Fakafofonga ‘oua e fai e founa ko iá ko e me’a ia te mou kē ai he Falé ni. ‘Oku mou lau kotoa pē ‘a e lipootí. Ka ko e fiema’u ‘a e Feitu’u na ke me’a mai ‘e he Minisitā ‘oku ‘a’ana e lipooti *annual report* ko ení ‘a e kotoa ‘a e ‘uuni me’a mo e makatu’unga mo e ‘uhinga mo e ola mo e me’a ne ngaue’aki. Ko e Tu’utu’uní ‘Eiki Minisitā pea mo e kau Fakafofonga ‘oku ngata pē homau mafaí ‘amautolu ke tuku atu ke ke fakamatala lōloa ko e Minisitā Pa’angá fekau’aki mo e Patiseti ‘o e fonuá ni.

He ‘ikai ke lava he Minisitā ia ‘o faka’auliliki’i ‘o fakatatau mo ho’omou fiema’ú he ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni fakangatangata ia. ‘Oku ou kole atu pē ‘oku mou ‘osi mea’i pē ‘emoutolu, mou me’a mai pē moutolu he me’a ‘oku mou, ‘oku, ko e ola eni, me’a eni, ‘oku ‘ave ki fē, fē pa’anga na’e ‘ave ki heni, hā e ngāue na’e fai ki heni he ‘oku mou ‘osi mea’i pē ‘emoutolu ‘a e lipootí ka tau hoko atu fakamolemole Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku kolé pe ‘a’aku ia ke u, he ‘oku hangē pē ko hono, neongo pe ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ka ke tataki ‘aki tautolu e ‘uhinga lelei. He ko e ‘omai ko ē ha fo’i lao ‘oku ne hanga leva ‘e he Minisitā ‘o fakama’ala’ala mai ‘a e ngaahi ‘ā’ātakai ‘oku *base* aí ka ‘oku pehē mo e lipootí. He ‘oku ou faka’ofa’ia au he tau fetakai mai he fu’u me’a tatau. Pea ‘oku ‘ikai ngata aí Sea ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Pea kapau ko e ‘atunga eni ...

Sea Komiti Kakato: Mo ki’i me’a, mo ki’i me’a hifo ki lalo ē. Me’a hifo pē ‘e Tokoni Palēmia. Ko e laó, ‘io ‘oku ‘i ai hono tu’utu’uni ‘ona ia. Kuo pau ke fakama’ala’ala he ‘Eiki Minisitā ia ‘o fekau’aki mo e laó mo e Tu’utu’uní ke mahino ki he kakai e fonuá. ‘Oku ngata pē he *annual report* ‘oku ‘omai pea fakahoko mai ‘i he angamaheni fuoloa hemau ngaue’aki he Fale ni pea ‘i he kau Mēmipa leva. ‘I ho taukei mo ho a’usia ke ke me’a mai, hā e me’a ‘oku hoko ki he kongá ko ení. Na’e fēfē tanu halá? Na’e fēfē ‘a e me’a ‘o fekau’aki mo e potungāue ko ení.

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pē. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ia ke ne ta’ofi kinautolu ke nau hanga ‘o faka, ko ‘enau anga ia ‘enau faka’uhingá. Ka ko e poiní Sea he ko hono ‘uhingá he ko e talu ‘etau fetakai mai, me’a ko e lipooti, ‘oku ‘ikai pē ke tu’u atu ha toe fakakaukau ia. Ka ko eni, koe’uhi kuo ‘osi mahino mai mei he Sea e Fale Aleá Nōpele Ha’apaí, ko ‘etau tali pē lipooti ‘oku hoko ia ko e *document* naunau. Ko e talanoa’i e me’a ko ení Sea kapau ‘e tuku mai ha taimi lahi kole ki he Fale ni he taimi Patisetí ke ‘osi ‘etau faitu’utu’uní, ‘osi ‘etau talanoa’i pea ‘i ai e *Resolution* ai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko eni ia ko e fakamatala pe ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko eni kuo ‘osi fa’u kātoa ...

Paula Piveni Piukala: Pea ‘e iku kole ...

Lipooti Minisita fakatatau mo e kupu 51 (5) e Konisitutone

'Eiki Tokoni Palēmia: E lipooti fakatatau ki he kupu 51 kupu si’i 5 ‘o e Konisitūtoné. Pea ka ‘i ai ha me’a ‘oku fie fehu’i ‘e ha Mēmipa, ko eni nau kole atu fehu’i mai ke fai hano feinga’i ke tali. Me’a ia ‘oku faka, tuhu’i mai talamai hinehina mo ‘uli’uli ‘i he kupu 51 kupu si’i 5 ‘o e Konisitūtoné Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea faka’apa’apa pe au ki he Minisitā ka ko u lau ‘e au e me’a ko iá ‘i he fakahinohino ‘a e Folofolá ko e ngāue ia ‘a e fakapikopiko. ‘A e ō mai pē ‘o talamai, he’e ko e fu’u lipooti ē. Lolotonga ko iá ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia pē ‘oku ne ‘ilo ‘ene potungāué.

'Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku faka’au ...

<002>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Tokoni Palēmia: ... ‘etau me’á ‘atautolu ke fa’ifa’iteliha pē Fakafofonga 7 ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e Fale eni ke tau alea’i ai ‘a e kaha’u ‘o e fonua.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia ‘oku totonu ke ne lau ‘a e lipooti ‘oku ‘oatu Sea, ke makatu’unga ai ha’ane ...

Paula Piveni Piukala: ‘Osi lau ‘e au Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: ... fehu’i mai.

Sea Komiti Kakato: .... me’a hifo ki lalo ē, mo me’a hifo, kamata mai koe ‘Eua 11, mou fanongo kae me’a mai ‘a ‘Eua 11 he me’a ko ē ‘oku fiema’u ke tau kamata mei ai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, kau kamata atu pē ha ngaahi poini pē mo ha ngaahi fehu’i ki he līpooti ko eni ‘a e Minisitā.

Ko e ‘uluakí Sea ko e peesi hono 5, vakai hake ki he peesi hono 5, ki he fika 5 e, ‘oku ou faka’amu pē ke ‘ai angé ke tonu, he ‘oku pehē ‘e he fika 5 ‘oku tokanga’i, ‘i he fakapapālangi he tatau ko ē fakapapālangi ‘oku ngāue’aki ‘a e fo’i lea ko ē ko e *oversight*. ‘Oku ne tokanga’i ‘a e ngaahi sino ngāue tu’u tau’atāina, ‘a ia ko e Komisoni Fili, ‘Ofisi Tau’i ‘a e Faihala mo e ‘Ofisi ‘o e Omipatimeni. Ko ‘eku ma’u Sea ko e ngaahi sino tau’atāina ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e fakamalumalu ia ‘oku nau fakamalumalu ki ai.

‘A ia ko e ‘Ofisi ko ē Tau’i e Faihala, ‘oku fakamalumalu ia ki he Fakataha Tokoni, ko e ‘Ofisi ‘o e Omipatimeni ‘oku fakamalumalu ia ki he Fale Alea, ko e Komisoni Fili ‘oku Komisoni Tau’atāina pē mo ia. Ka ‘oku ou faka’amu pē ke fakatonutonu angé eni ke tonu he ‘oku ‘ikai ke ongo tonu ia kia au ka ‘oku ou fie fehu’i pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ‘ai angé ke tonu. He ‘oku hangē eni ‘oku ‘i ai ‘ene mafai ‘ana ia ia ki he ngaahi sino tau’atāina ko eni pē ko e ‘uhinga ia ki ha me’a fakangāue pē ia ke ki’i ‘ai angé ke tonu angé ‘a e fo’i fakamatala ko ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia mo Minisitā Lao: Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. ‘Ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘e fakamatala fēfē Sea, ko e Komisoni Fili na’a ku pehē atu ‘oku ‘i he motu’a ni ke u fakahoko atu ‘a e ngaahi fatongia. Ka te nau toki ‘omai ‘enau līpooti tau’atāina pē he ‘oku ‘i ai mo e pa’anga makehe ki ai. Pehē pē mo e ngaahi ‘ofisi ko ē ‘Eiki Sea, ka fiema’u ha fehu’i kuo pau ke u fai ‘a e tulifua ke fai ‘a e tali, ko e ‘ofisa ko ē ki he Komisoni Tau’i ‘a e Faihala, ko e motu’a ni ‘oku ‘alu holo ‘o kole ‘a e pa’anga ke fakahoko ‘aki ‘a e fatongia ko ia Sea. ‘Oku ‘ikai ke pehē ke pule’i ia mei he potungāue ‘oku ‘i he, ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e Minisitā ke fakahoko ke lava ai ‘a e ‘u sino tau’atāina ko eni ‘Eiki Sea. Pehē pē mo e Pilisone, ‘oku toki ‘omai ‘ene, ‘oku ‘omai makehe ‘ene līpooti ‘ana, mālō Sea.

Tokanga ki he ‘isiu ‘o e Fakamaau’anga Faka’ilekitulōnika

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko u fakamālō atu ki he fakatonutonu mai ko eni, he koe’uhi ‘a ia ‘oku ‘ikai ko e *oversight* ia ko e *support*, ‘a ia ko e pou pou ki he ngāue ‘oku fai ‘e he ngaahi sino tau’atāina ko eni.

Sea kapau ‘e ‘unu atu ki he peesi 26, peesi 26, ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala ai fika (ii), ki he Fakamaau’anga Faka’ilekitulōnika. ‘A ia ko e fakamatala ko ē ‘oku hā mai ai ko e polokalama fakakomipiuta ki hono tauhi faka’ilekitulōnika ‘a e ngaahi fakamatala ko ē ‘o fekau’aki pea mo e hopo.

Ka ko ‘eku fehu’i ‘aku ia ‘oku mahu’inga ‘aupito pē foki Sea ke tau ako ‘i he ngaahi, ‘ikai ngata pē ‘i he ngaahi feitu’u kehe ka ‘oku tau ako ‘i he me’a ko ē ‘oku ha’u mei he Fakamaau’anga he ‘oku fai ‘e he Fakamaau’anga ‘a e ngaahi fakatonutonu ki hono ngāue’aki ko ē ‘o e laó ki he fai ‘o e ngaahi fakatonutonu ko ia, pea ha’u ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘o tau lau.

Ka ko ē ‘oku ou fie fehu’i pē ki he ‘Eiki Minisitā pē ko e me’a nai ko eni ‘oku ‘uhinga ia te tau lava ai ‘o ma’u ha tu’utu’uni hano tatau ‘i ha fa’ahinga taimi pē, hangē ko ‘eku sio ko ē ki he me’a ko ē ‘a e *Crown Law*. Ko e lao kotokotoa pē ‘oku ‘omai ia ai pea ko ‘etau fie o pē ‘o sio ai pea ta u o. Koe’uhi he ko e ngaahi tu’utu’uni ko ē ‘oku fai ‘e he Fakamaau’anga, ‘oku totonu pē ke toe ‘i ai mo ha’atau lava, malava ‘o ma’u ‘i he taimi ‘oku tau fiema’u ai ke tau sio ko e

hā ‘a e lau ‘a e Fakamaau’anga ki ha fa’ahinga lao ‘oku fai ‘aki ‘a e fakatonutonu pea ‘oku tau ako kitautolu ai, ki he’etau ngāue ko eni ‘i he Fale Aleá.

‘A ia ko e hangē ko e tu’u ko ē ‘etau miniti ‘oku ‘osi ‘atā pē ia ke lau ‘e ha taha, ka ko ‘eku fehu’i ‘aku ia pē ko e ‘uhinga ‘o e ngāue ko eni ‘e hu’u ki he tu’unga ko ia. He ko ‘eku mahino’i ko e ngaahi hopo ia ‘oku te toki ‘alu kita ‘o ma’u mai hono tatau ‘aki ha’ate kole pē ko ‘e te ‘alu ‘a kita ki he ngaahi lekooti ia ‘i ha feitu’u kehe hangē ko e ‘Apiako Lao ko ē ‘i Vanuatu ‘o toki ma’u mai mei ai ha ngaahi lekooti ‘o ha hopo. Pea ‘oku ou tui ‘e toe tokoni eni ki he’etau kau ako lao ko ē ‘oku ako ‘i he *USP*...

<005>

Taimi: 1335-1440

Taniela Fusimālohi : .. ke nau lava ‘o ma’u ha ngaahi tatau ‘o e ... Ko ‘eku fehu’i pē ki he Minisitā pē ko e ‘uhinga ia ‘o e me’a ko eni. Fakamaau’anga faka’ilekitulonika ko e *Electronic Courts*.

Founga fo’ou ‘oku maliu ki ai Fakamaau’anga ‘i he fekau’aki mo e lekooti

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sea ko e founga ko eni ko ha founga fo’ou ia ‘oku maliu ki ai, feinga’i ke liliu ki ai ‘a e ‘u ngāue tautautefito ki he lekooti. Ko e founga ‘oku lolotonga ngāue’akí e *manual* ‘oku fiu kumi ‘a e ngaahi lekooti ‘o e ngaahi hopo fuoloa, ngaahi hopo na’e toki fai mo me’a. Ko ‘ene ‘alu ko eni ‘o faka’ilekitulonika, ‘e lava pē ke ma’u pē he taimi ko ia. Ko hono ‘oatu pē ‘a e fika mo e hingoa ‘o e kakai ko iá kuo lava leva ‘o fai, ka ‘oku fai e ngāue ki ai ke fakama’opo’opo e ‘u me’a ko iá Sea. Ko e taimi ní ‘oku lolotonga *manual* pē ka ‘oku, na’e kau ia he me’a na’e tuai ai ‘a e lipooti ko eni na’e toki fakahū mai he ta’u kuo ‘osí, koe’uhi ko e tali holo na’e ‘ikai ke ma’u e ‘u lekooti ko eni e ‘u me’a ko eni. Mālō Sea.

Tokanga ke ta’etotongi e ID fakafonua

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea, ka ko u tui pē ‘oku totonu pē ke hu’u atu ki he tafa’aki ko iá mo e *direction* ko ia ‘a e fakalalakaka ko eni kuo a’u ki ai. ‘Oku kau ‘a e Potungāue ia ko eni ‘i he Potungāue ‘oku tuai taha he a’u ki he ‘ilekituloniká kae lava ‘a e kakai ‘o *access* pē te nau a’u ki he fakamatala ‘oku tukuange mai ‘e he Potungāue ko eni.

Kau hiki atu mu’a ki he peesi 27 Sea ‘oku ‘i ai e fo’i fakamatala lelei ai, ko e fekau’aki eni mo ‘etau fika. Ko ‘etau fika *private* pē ko ‘etau fika number. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e *pin number* ‘oku ‘i ai e *tin* ‘oku ‘i ai e fika fili, pea ‘oku ‘i ai pea mo ‘etau *National ID*. Pea ‘oku hā mai ‘i he fakamatala ko eni ‘e tānaki kātoa ‘etau ngaahi lekootí kau ai mo e lekooti e Fakamaau’anga ki he fā’ele pekia mo e mali, ke tau ‘ai pē ‘a e fo’i fika ‘e taha. Ka ‘oku ai ‘a e me’a ‘e 2 heni ‘oku ou tokanga ki ai Sea.

‘Uluakí ko ‘etau *National ID* ‘oku ‘ikai ke toe tokanga’i ia ‘e he kakai. ‘Uluakí fu’u mamafa pa’anga ‘e 50 ke te ‘alu ‘omai ‘ete *ID*. Ko hono 2, ‘oku faingata’a ‘aupito ia ke te ‘alu kita ia ‘o fetongi.

Lord Fakafanua : Sea fakatonutonu atu e me’a ‘a e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Lord Fakafanua : Fakatonutonú Sea ko e *National ID* ‘oku ta’etotongi. Ko e pa’anga ‘e 50 kapau ‘oku mole ho’o *ID* kimu’a pea taimi ke fakafou. Ko e taimi ko ia ‘oku ‘osi ai ho’o *ID* pea fakafou ‘oku ma’u ta’etotongi pē ia. Ko e fakatonutonú pē ia.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ka ko u pehē ke ‘oua mu’a ‘e toe ‘ai ha totongi ki he me’a koe’uhi ko e ‘uluakí ‘oku ‘i ai ‘a e kakai ia ‘oku nau fie ō ke ma’u mai ha me’a ka ‘oku fiema’u ‘a e *ID* ‘oku ‘ikai ha laiseni ia ‘oku ‘ikai toe ‘i ai ha *ID* ia ko e *ID* pē ena na’e mei ngāue’aki. Ka ko e fo’i founa ko ia ‘oku talamai ‘e he ‘ofisi ko eni ke fai’akí ka ‘oku ke fiema’u *ID* ke fetongi ho’o *ID*, ko ho’o toe ‘alu ‘au ‘o kamata mei mu’a talamai ke te ‘alu kita ‘o toe kumi mai hoto tohita’u kumi mai mo e hā ‘o ‘omai. Hangē ia ha’a te toe kamata fo’ou, Ko e hā ‘oku ‘ikai ke fakafoki atu ai pē ‘e te *ID* kuo *expire* pea fetongi mai ‘aki ha’ate *ID*. Ko u ‘ilo’i ‘e au e kakai tokolahi ‘oku ‘ikai pē ke nau toe ō nautolu ‘o ‘omai ha’anau fika pehé ni. Ka ko e me’a eni ‘oku ou tokanga ki ai Sea ke fakama’ala’ala mai ange ‘e he Minisitā.

’Eiki Tokoni Palēmia : ’Eiki Sea ko ‘eku fehu’i atu pē ko e *National ID* ‘oku ‘i he kongā fē ia e lipooti ko eni.

Taniela Fusimālohi : ’Eiki Sea ko e Kaati Faka’ilonga Fakafonua ...

Sea Kōmiti Kakato : Potungāue ki he Fakamaau’angá mo e ‘ofisi ki he Kaati Faka’ilonga Fakafonua pea..

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ‘a ia ko e fo’i palakalafi ko ē he peesi 27 e kamata’anga ko ē ‘o e 2 ē. Ka ko u tokangá ‘oku tau ‘unu eni ki he lēvolo kuo pau ke malu’i ‘etau totonu ki he’etau taautaha pē ko e *privacy*.

Sea Kōmiti Kakato : Fehu’i ki he Feitu’ú na ē. Ko u lave’i pē na’a mou me’a ‘i muli, ako. Ma’u ta’etotongi pē e *ID*?

Taniela Fusimālohi : Sea, ka ko e *process* ko ia ‘oku ngāue’aki ‘oku faingofua pē.

Sea Kōmiti Kakato : Ma’u ta’etotongi pē?

Taniela Fusimālohi : ‘Oku ‘i ai pau pē he ko e ‘apiako mo e me’a pau pē ke ‘i ai e ki’i totongi ka ‘oku ‘ikai ke ‘ai ia ke faingatā’ia ai e ...

Sea Kōmiti Kakato : Ko u fakamālō atu ‘oku ‘ikai ko ha falehopo eni ia ke u ‘eke e Feitu’ú na, ka ko ‘eku lave’i pē ke u ‘eke atu pē ‘oku ta’etotongi ka ‘oku ‘i ai pē *fee* ki ai.

Tokanga fu’u lahi \$50 he fetongi kaati *ID* fakafonua

Taniela Fusimālohi : ‘Oku ki’i totongi pē ka ko ‘eku ‘uhingá ko e 50 ko eni ‘oku ‘ai ke fetongi ‘aki e *ID* ko e fu’u me’a lahi ia ki ha ki’i motu’a ngoue, ki’i motu’a uku.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e puha sikaleti ‘oku pa’anga ‘e 20 he taimi ni.

Taniela Fusimālohi : ‘Io Sea, ka ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia ko e me’a tau’atāina pē ia ‘a e kakai ke nau ifi tapaka, ka ko e kongā tokolahi ‘o e fa’ahinga ko eni ‘oku ou talanoa ki ai ‘oku nau ō nautolu ‘o ifi ‘a e tapaka ko ia ‘oku toe mālohi angé ‘oku pa’anga ‘e 5 ko ē ki he ki’i peketi, toe koviangē ia. He ‘oku tau ‘ai e me’a kotoa ke mamafa ke to’o mei ai ‘etau pa’anga

tukuhau ko eni ‘oku fai’aki e.. Ko ‘eku ‘uhinga atú ki he me’a ko eni, tau ki’i ‘ai ā ha me’a ke faingofua. Kuo hangē ‘a e ‘alu ia ki he Pule’angá ha ‘alu ko ē ki ha fu’u tevolo...

<008>

Taimi: 1440 – 1445

Taniela Fusimālohi: ... Te afe pehē hake ki hē na’a u’u kita, ‘okú te afe ki hē na faifai ‘okú ne hanga ‘e ia

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga me’a mai ki hē na’a faifai kuo mou kē ai

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea

Sea Komiti Kakato: Me’a mai pe ki he līpootí

Taniela Fusimālohi: Ko ia ka ko ‘eku tokangá ke u ‘eke ki he Minisitā ko ení ko e *privacy* ko e malu’i ko ē ko ē ‘a ‘etau lēkootí ‘oku ‘i fe’ia ia he ‘unu ko ení. He ko ‘etau ‘unu eni ki he fo’i fika ‘e taha. Ko e kau tama ko ē ‘oku ui ko ē ko e *super users*

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘ene tu’u he taimi ní ‘Eiki Sea ‘oku malu’i e lēkootí he potungāué. Mali, vete, mate mo e fā’ele’i kātoa ia ‘oku malu’i he potungāué.

Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: ‘Okú ‘ikai foki ke ‘i ai ha’atau lao ‘atautolu ia ke malu’i ‘etau totonu ki he me’a ko ení. Ka ‘oku tau fai’aki ‘etau fakapotopoto, kia au ‘oku ‘i ai e kau *super user*. Ko nautolu ai ‘oku nofo ko ē ‘o *access* ki he fakamatalá. He ‘oku ‘ikai ke tapui ia, ‘ohovale pe ‘oku ‘asi mai e ngaahi fakamatala ia ‘oku ‘ikai ke tau ‘amanaki tautolu ‘e ma’u, ‘asi mai ia he *social media* mo e nusipepá. Ko e me’a pehē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki aí, ko ‘etau ‘unu ko ē ki he fa’ahinga fakalakalaka ko ē ‘oku malu’i fēfē ai ‘a e taautahá. Pea ko u faka’amu pe fakapapau’iange e me’a ko iá ‘i he tafa’aki ko ení Sea. Mou tokanga ki he faka’ilonga fakafonua ke ki’i ‘ai mu’a ke ki’i anga’ofa ange pe tuku ā hono totongí. To’o pe meí he tukuhau e kakaí ‘ai ha patiseti, ‘o ‘ai ki ai he ‘e toe lava pe faingofua, ‘oua toe ‘eke mai ha me’a. Ko ‘ete ‘alu atu pe mo e kaati ‘oku ‘osi *expire* pea ‘ofa mai ke ‘omai.

Pea mo e taha Sea mahalo ‘oku fo’i fika ‘e 20 ‘a e fika *ID*. Te te manatu’i fēfē hane talamahi ko e hā ho fika *ID*. Ko muli fo’i fika pe mahalo ‘e 4 pe 5, ma’uloto. Ko ē ia ‘oku lele e fo’i fika, kau ai mo e mata’itohi mo e fika

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu, ‘oku ‘ikai he fika *ID* ‘i muli ‘e 4 pe 5, ‘osi mea’i pe ‘e he Fakafofongá ko e ‘ai pe ke ngalikovi. Ka ko u kole atu Sea, foki mai ki he līpooti 21/22 kapau ‘oku ‘i ai ha’ane fokotu’u ‘ana me’a atu ia ki he va’a ko ení he ‘oku *refer* pe līpooti ia ki he va’a ko ē ‘okú ne tokanga’i e me’a ko iá he ‘oku ‘i ai pe ngaahi fakakaukau lelei ‘oku ‘omai ‘e he fakafofongá. Ka ke me’a mai mu’a he līpootí.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko e ki’i kaati eni ko u ma’u, ko e tu’a kaatí. Sio ku ‘i ai e fika ē, *TON0311316421081019660743*, ko Tongá ni pe ‘oku kei ‘i ai e kaati ko ē Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fehu’i ki he Fakafofongá, ko fē ia ha feitu’u ‘oku fiema’u ai ha’o *ID* pea talaatu pe ke ke laulau mai ta’e’iai ha’o la’itā ai. Ko e me’a ia ko u ‘uhinga atu ai ki ai Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke, he ko ho ‘alu atu pe koe ‘o pehē ko hoku fika ko e *TON 231456* pea nau ‘ilo leva ko e Fakafofonga koe mei ‘Eua 11. Kuo pau ke ke ‘alu atu mo ho *ID*, ko e fika ia ko ená ke faka’ilonga’i’aki ko e lēkooti ia ‘a koe. Pea tauhi leva ia fakatatau ki he ‘ilekituloniká ko Taniela Fusitu’a ē ko e Fakafofonga, Taniela Fusimālohi

Taniela Fusimālohi: Fusimālohi

‘Eiki Palēmia: Ko e Fakafofonga ‘o ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea ko e fika ko ē ‘i mu’a ‘oku ‘asi ‘i hoto tā, ko e fo’i mata’ifika ‘e 11. Ko ‘eku ‘uhingá eni he ‘oku tau ‘alu ki he ngāue fakafika

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakamolemole pe Feitu’u na ē

Poupou ke ta’etotongi ‘a e Kaati *ID* fakafonua

Paula Piveni Piukala: Ke u ki’i tokoni pe ki he Fakafofongá ‘Eua 11. He ko e ‘ū fiema’u faka’ilekitulonika ē ‘a e mahu’inga ke lahi lelei ‘a e fiká ke ne faksi’isi’i ‘a e fehalaakí. Ka ko e ‘isiu ‘oku ou fakatokanga’i ‘okú ne tokanga ki ai, pea ‘oku ou tokanga mo au ki ai Sea, ‘a e pau ko ē ke ke totongi e \$50. He ‘okú ne to’o leva ai e totonu, ko e ‘uhiga ia Sea e *compulsory educations* ko e ‘ikai toe fiema’u ha *fee*.

Ko e fakakaukau ko ē ‘o e *identity* ko ení, fiema’u ke tau poupou’i e kakaí ke ō mai ‘ai ha’anau fika. ‘A ia ko u tui ko e makatu’unga ia ‘oku mahu’inga angé he ko ‘ene lave ko ē ki he lōloa kapau te mou hanga ‘o fakatokanga’i pe he taimi ‘oku fakahū ai ha *password*. ‘Oku fiema’u fakakomipiuta ia ke lōloa ‘i he fa’ahinga fakakaukau fakasecurity ia he ‘oku ‘ikai ko ha ‘isiu ia ‘o e, ‘oku mo’oni e Palēmiá he’ene pehē pau pe ke te ‘alu mo ‘ete ki’i kaatí. Ko e ‘uhingá ke ‘oua ‘e mole ai e taimí ka ‘oku mo’oni ‘a e Fakafofongá he fiema’u ke ta’etotongí, ‘oku ou tui ki ai. Mālō Sea.

Fakama’ala’ala ko e *ID* ‘oku ta’etotongi pē he taimi ‘oku fakafo’ou ai taimi pe ‘oku mole ai ‘oku totongi \$50

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki mou ki’i me’a hifo ē, fakamolemole ka u toe ki’i fakama’ala’ala atu pe he me’a ko ení ka tau ‘unu ā mu’a. Ko e *ID* ko ho’o me’a atu pe ‘o nau mea’i ne te’eki ai ha’o *ID* ‘oku ‘oatu ta’etotongi pe ke fanongo e kakai e fonuá ki ai. Pea mei he fo’i taimi ko ē te ke ma’u ai ho *ID* ‘a ē na’e ‘oatu ai kia koe *ID* ki he taimi ‘e ‘osi aí. Ka mole he fo’i vaha’a taimi ko iá te ke totongi leva e 50. Pea kapau ‘e a’u ‘o ‘osi ho *ID* he taimi totonú, ke kei ma’u pe, ko ho toe ‘alu pe ‘o ‘ave pea toe fakafo’ou mai ho *ID*.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ‘uhingá ia Sea

Sea Komiti Kakato: Ka ‘oku mahu’inga ke ke tauhi ho ki’i koloa

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhingá ia Sea, ko e maea lalo ia ko ē ‘oku ‘uhinga ko ē ko ē ...

<010>

Taimi: 1445-1450

Paula Piveni Piukala: ... ke 'oua 'e *deny* ha taha he ko e ta'etokangá mo e *mistake* 'oku hoko pe ia. Ka 'o kapau 'e 'ikai ke ne ma'u 'e ia e tola 'e 50 'e nofonofo ta'e-ID pe ia? 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'atau *mitigation* 'atautolu ki ai ka koe'uhi 'oku *compulsory* ke 'i ai ha'ate ID. 'A ia ko e me'a ia ko ē 'oku fakatokanga'í 'oku taukave ki ai 'a 'Eua 11 pea 'oku ou tui au ki ai ke 'oua 'e *deny* ha taha mei ha ID *only because* 'oku 'ikai ke ne *afford* 'a e mole ko ē 'ene ID. Ko e fakakaukau pehē. Mālō Sea.

Tokanga ki he tuai fakahoko ngaahi hopo 'i he Fakamaau'anga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e poini 'oku ou fie hoko atu ki ai 'oku 'i he peesi 40 ia, 41 mo e 42. Sea ko e fo'i poini eni 'oku mamafa taha kiate au he lipooti ko eni koe'uhí ko e fakalea ko ē he mala'e 'o e laó, *justice delayed is justice denied*. Ko 'eku fakatokanga'í hifo 'i he, kapau te mou 'alu ki he peesi 40 ē ki he tēpilé.

Te mou sio 'i he ta'ú 'oku 'ikai ke ngāue fo'i fatunga hopó ia. Sio ki hē, kapau te mou sio ki he hopo tangi fo'ou 'e 24 ka na'e toe mai mei mu'a 'a e 20 'o hopo 'e 44. Fai leva 'a e hopo 'o aofangatuku 'e 25, toe mai 'a e hopo 'e 19 ki he ta'u hoko maí. Tatau pē mo e ta'u ko ē kimu'á. 'A ia ko e, ko e fakamalanga ko eni 'oku 'i ai e kau Fakamaau 'e toko 10 ka 'oku fai tu'o 2 pē 'a e hopó ia 'i he ta'u. Ko e hā 'oku 'ikai ke tau 'ai ai ke ki'i to'oto'o ange 'a e fakamaau he ko hono tuli holó 'oku taimi.

Ko e vave ange mai 'a e fakamaau totonú ko 'ene sai ange ia ki he tokotaha 'oku mamahí, ka ko ē 'oku hangē pe ia 'oku sai pe ia. 'Oku 'osi 'i ai e ngaahi, na'e talamai, 'oku talamai he lipooti ko eni peesi 33 'oku ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea. 'E kole atu Sea na'a lava pē ke u tokoni ki he Fakafongá.

Taniela Fusimālohi: Sai pē kapau 'e toe ki'i lōloa atu 'eku taimi ke 'osi fo'i poini Sea he 'oku ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Miniti pē 'e taha Sea, na'a fu'u lōloa, fo'i lea pe 'e ua.

Sea Komiti Kakato: Kuo 'osi ho taimi 'ou.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e, tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e kau Mēmipá. Sea ko e fakamalanga ia Sea ko 'ene vave ia 'ana e hopó 'oku 'ikai ke peisi ia 'i he tokolahi 'o e kau Fakamaau. Kuo pau ke 'ave 'a e 'ū 'uhinga lelei ke fai 'aki hono fakamāu'í Sea. He kapau he 'ikai ke kakato 'a e ngaahi fakamo'oni ia Sea ko u tui au ia he 'ikai ke toe 'osi e hopó, 'e 'alu ia 'o ta'u 'e 10. Sea ko e fa'ahinga faka'uhinga Sea 'oku tonu ke fai ha sio ki ai. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu e Minisitā. Ko e hopo tangi ia 'oku 'ikai ke toe 'ave ha fakamo'oni ia ki ai ke fakatatau ki he anga 'ene fakamatalá. Pea ko e 'uhinga e hopo tangi ia he 'oku 'osi seti pe ia he polokalama 'a e Fakamaau'anga, 'e tu'o ua pe ia he ta'u.

ko e fakataukave ‘a ‘Eua 11 ke ‘alu hake ‘o tu’o 3 tu’o 4. Ke *deliver* ‘a e *justice* fakamaau totonú *timely* he ko ‘ene *delay* ‘oku tatau pe ia mo hono *deny*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Sea ki’i fakatonutonu pē 'Eiki Sea. ‘Oku, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘a e Komiti Kakatō. ‘A ia ko e, ko e, ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e tala ia ko eni ko e *justice delayed* ko e *justice denied*. Fēfē leva ‘a e *rushed justice?* Ka fakavave’i e *justice* ‘oku ‘ikai ke maau ‘a e tokotaha ‘oku fiema’u ‘ene totonú ke fakahoko ki he Fakamaau’anga.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko ho fakatonutonu ...

'Eiki Palēmia: ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá au Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko u fakatonutonu atu ‘a e 'Eiki Palēmiá ‘oku hala ‘a e mala’e ia ‘o e laó mo ha me’a ‘oku ui ko e *rushed justice*. ‘Oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ia ‘i he Fakamaau’angá ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea ki he me’a ...

Taniela Fusimālohi: ‘O e ngaahi ‘aho ke fakahū ai mo e ‘aho ke tuku mai ai ‘a e fakamatala.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: ‘Ai ke, ‘oku pehé eni Sea. ‘Oku ‘uhinga ko ē ‘eku pehē atu ke ‘oua ‘e fakavavé kae ‘oange ha faingamālie ki he tokotaha ko ē ‘oku ne fie ‘ave ‘ene keisi. Ko e ‘uhinga leva tau fakavave pea ‘e ui leva ia ko e *rush* hono fakavave’i kae ‘ikai ke ‘oange ha faingamālie totonu ma’a e tokotaha ‘oku ne fie ‘ave ‘ene keisi ke *prepare* ai mo ‘ave ai ‘ene keisi fakalelei. ‘A ia ko u fuatautau eni he kau Fakamaau Sea, ‘oku ‘ikai ko ha pehē ko ha me’a eni ‘oku nau *take lightly*. Mālō Sea.

Tokanga ‘oku toko 3 pe kau Fakamaau he Fakamaau’anga Lahi ke fakahoko ngaahi hopo ‘e lau ngeau

Taniela Fusimālohi: Sea kapau te tau ‘unu mai ki he peesi 41 ko e me’a tatau pē ‘i he Fakamaau’anga Lahi. ‘Oku ‘ikai pē ke ngāue fu’u fo’i pupunga hopó ia. 482 na’e ‘i he ta’u, ‘aho ‘uluaki ‘o Siulai 2022 ki he 30 ‘o Sune 2023. 482 na’e toe mai mei mu’á. Hopo na’e faile fo’ou 938, ngaahi hopo ko ē na’e aofangatukú 651 mo e ngaahi hopo kuo aofangatuku. Ko e toengá ia ‘oku ‘alu, ‘oku toe taha hake ia ‘o 591. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ngāue, ko e Fakamaau pē ‘e 3 he Fakamaau’anga ko eni ke nau tila mo e hopo ‘oku lau ngeau. ‘Oku mahino pē me’a ia ‘oku ‘uhinga ki ai ka ‘oku talamai ‘e he peesi 33.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea. ‘Ai pē ke ki’i, ‘ai pē fehu’i mo tuku mai ha’amau ki’i ava ke mau hū atu. ‘E ‘ai’ ai ma’u pe ia ka mau ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai, ‘oku, ‘e, ki’i me’a hifo ‘e Fakafofonga ki lalo. ...

<002>

Taimi: 1450-1455

Tali Pule’anga ki he ‘uhinga tuai ai ngaahi hopo fakahoko ‘i he Fakamaau’anga

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Sea ko e me’a ia ko ia ‘oku fehu’i ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Eiki Sea, ‘oku makatu’unga ia mei he ngaahi ouau mo e naunau ‘o e hopo takitaha. He ‘ikai ke mau pule pē pule ‘a e kau Fakamaau ke fakalōloa mo e me’a ko ia. Kuo pau ke ‘i ai ‘a e ngaahi me’a kehekehe ‘e fai ‘a e tohi kole ‘a e loea ko ē, fai ‘a e tohi kole ‘a e loea ko ē ‘e toloi ai ‘a e ‘u hopo lahi. ‘Oku ‘i ai ‘a e hopo ‘oku lolotonga lele ‘i he taimi ni, ‘osi eni ‘a e meimei māhina ‘e 3, kei lele pē he *Vocea Tier*. ‘E pule ki ai ha taha. Ko e fiema’u ia ‘a e faka’iloa, pau ke fai ‘a e ngaahi fatongia ‘o e Fakamaau’anga Sea, pea ‘e hoko ‘a e palopalema ko eni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō hoko atu.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou tui au Sea, ‘oku mafasia ‘a e Fakamaau’anga ia, fakamatala ia ko eni ia ‘oku ‘ikai ke u fu’u me’a au ia ki ai. Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia, he ko e *evidence* ia ‘oku ‘ikai ke ngāue ‘a e fo’i fika ia, ko e toe ko ē na’e toe mai hē. Hū atu pē me’a fo’ou ‘oku kei toe pē ‘a e me’a, ‘a ia ko e fo’i loti ko ē ‘oku toe ‘oku tu’u tatau pē.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e, ‘oku hangē ko e me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Tokoni Palēmia ko e lao ia ko eni Sea kuo pau ke *assess* fakalelei ia, ko ‘etau talanoa eni ‘atautolu ‘i he mo’ua Fakamaau’anga. Pea ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke fakavave’i, ko ‘ene vave ‘ana ki he Fakamaau’anga, ko e, ‘oku *base* ia mei he *evidence*, pea kapau ‘oku ‘ikai ke ma’u ko e hopo ia ko ia ‘e toloi ia Sea. Ko e hā ‘a e me’a ‘oku tau hanga ai ‘o fakavave’i ‘a e me’a kae fēfē ‘a e totonu ‘a e kakai Tonga.

Sea Komiti Kakato: Tonu, tonu ‘aupito ‘a e me’a ‘oku ke me’a ki ai ‘e ‘Eiki Minisitā, ki’i me’a hifo angé Fakafofonga. Ko e hopo tangi, tonu ‘a e me’a ko eni na’e ‘omai ‘e Tongatapu 7, ko e me’a ia kuo pau pē ke fai ia, tukukehe ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me’a fo’ou ‘oku makatu’unga ai ‘a e tangi, ‘e vave pē ia. Ko e me’a ko eni ia ‘e pau pē ke tuai ‘e makatu’unga mei he ‘elemēniti ‘o e ‘u hopo takitaha. Ka ‘oku ou kole atu pē ki he Feitu’u na ‘oku a’u mai ho’o pōpoaki hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko e, he koe’uhi ko e peesi 33 ‘oku talamai ‘e he līpooti ko eni ‘a ia ko e ‘avalisi kapau ‘oku fai ha’o hopo ‘i he Fakamaau’anga Tangi, ko e ‘avalisi ko e ‘aho ‘e 155. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi hopo ia ‘oku fano atu ia, ‘a ia ko e ‘uhinga ia ‘o e fika ko ē. ‘Oku mahino pē ‘a e ngaahi ouau ia, ka ‘oku mafasia ‘a e Fakamaau’anga ko e lahi ko ē ‘o e fakatonutonu mo e lahi ko ē ‘o e *resources* ‘oku ‘oange ki ai ‘oku ‘ikai ke na fetaulaki kinaua. Ko e ‘avalisi ko ē ‘a e Fakamaau’anga Lahi, ‘aho ‘e 89 ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me’a hifo ‘Eua 11.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e me’a ko ē ‘e ‘ave ki he Fakamaau ‘a e me’a ‘a e kau hopo. Ko e *resources* ko ē ‘a e Fakamaau ‘oku kakato pē ia, ko e me’a ko ē te ne tali ‘aki ‘a e ‘u me’a ko ē ‘oku ‘oatu mei he Talatalaaki pea mo e Taukapo, kuo pau ke fai ai ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘e Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i tokoni atu ki he Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Tokoni.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga foki ia Sea na’a ku kole ai ke ne hanga ‘o fakama’ala’ala mai ‘ene līpootī, he ko e kātoa mautolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’amau ngaahi ... ‘i ai pē, ka ko ē ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘oku ou kole atu ki he Feitu’u na hoko atu mu’a ‘a e feme’a’aki he ‘ikai te u tukuange ‘a e Minisitā ke fakama’ala’ala he ‘aho ni kakato, ‘ai mautolu ‘a e ...

Paula Piveni Piukala: ... ka na’e ‘ikai ke loto ke fakama’ala’ala pea tuku ā ke ‘alu atu ‘a e fehu’i, ka ko e toe ‘ai hake ‘a e me’a ko e fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: ‘Omi ‘a e fehu’i ia, ‘oku totonu.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga he ‘oku tokanga atu ‘a ‘Eua 11 ke hoko atu ‘ene ‘u fehu’i.

Sea Komiti Kakato: ‘Omi ‘a e ‘u fehu’i he ko eni ‘oku tau lolotonga lele pē ai he fehu’i, mo e tali.

Tokanga ‘Eua 11 toe kovi ange tu’unga e ngaahi hopo toloi ‘i he Fakamaau’anga Polisi

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea ‘a ia ko e poini ia hono 2, kapau te mou me’a ki he peesi 45, ‘oku toe kovi ange ‘a e Fakamaau’anga Polisi ia, he ‘oku lau afe ‘a e hopo ia ai. ‘A ia ko e lahi ko ē ngaahi hopo na’e toe mai mei he ngaahi ta’u kimu’a 2752, lahi ‘a e ngaahi hopo fo’ou 11688. Lahi ‘a e hopo na’e aofangatuku 12030 toe kei toe pē ‘a e 2100, 2410. Ka tau vilohi heni, mou sio heni ki he fika ko ē hoko hake ‘oku tatau pē.

Ko e faka’osi ko ē ‘eku poini he ko e kau Fakamaau Polisi ‘oku toko 10 mo nautolu, ko e faka’osi ko ē ‘eku poini Sea ‘oku ha’u leva ia ko e *justice* pehē, ko e *justice* ki he ngaahi ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea ‘oku toko 6 pē.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe, ka ‘oku tonu foki ke a’u ‘a *e capacity* ki he 10 ka ko ‘eku poini ko eni ‘e taha ‘oku ou feinga ke u talaatu Sea ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ko ‘eni na’e fakatonutonu atu pē 6, ka ke me’a, ‘oua te ke toe ‘ai ho’o 10.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ka ko e poini ko ē ‘uluaki ko eni ‘oku ou fakamatala atu ‘a e toloi ko e mafasia.

Tokanga ‘Eua 11 ki he lahi ngaahi hopo ‘i he Fakamaau’anga Polisi ‘oku iku ki he Fakamaau’anga Tangi

Ko ‘eku poini hono 2 kapau te mou sio ki he Tangi, kapau te mou foki mai ki he peesi 40, mou sio ki he lahi ‘a e Tangi ko ē mei he Fakamaau’anga Polisi ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Taniela Fusimālohi : ... ‘i he hopo ‘e 12030 ‘oku aofangatuku, fo’i tangi pē ‘e 24. Kapau te ke foki ki he Fakamaau’anga Lahí mo e tangi atu ko ia mei he Fakamaau’anga Polisi, te ke ma’u ia ‘e koe he peesi 42 fo’i tangi pē ‘e 12.

Ko ‘eku ‘uhingá Sea hangē ko e poini ko ia ‘oku tau fa’a talanoa ki aí, he ‘ikai lava kumi e fakamaau totonú kapau ‘oku mamafa ‘e Fakamaau’angá. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘ai ai ha *legal aid* ke o si’i kakai ko eni peseti ‘e 88 ‘oku nau hē holo ‘i tahi mo ‘uta mo e fanga monumanu ‘o o ma’u mei ai ha ki’i tokoni ke ma’u ha loea lelei ke kumi ‘enau totonu he Fakamaau’anga.

Ka ‘oku ke sio ko e me’afua ē Sea. Fu’u fatunga hopo ko ē mahalo ‘oku tonumia ai ha totonu. Ka ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o tangi, ke toe ‘omai e silini mei fē ko e ‘avalisi e fo’i hopo ‘e taha he Fakamaau’anga Lahi mahalo ‘oku 8000 pē a’u pē ia ki he 10000. Pea toki pehē mai, te ta tangi, ‘oku ‘i ai pē faingamālie ke tangi pea pehē atu ki’i motu’a, ke tangi ‘aki hoku hā ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a.

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sea ko e me’a pē. Fakatonutonu atu Sea. Ko e me’a pē ‘oku lava ko ē ‘e he Potungāue he taimi ni ‘o ‘ai ta’etotongí, ko e malu’i ‘a e ngaahi fāmili. ‘I kai ke lava ‘e he Potungāue ‘o ma’u ha pa’anga ke kumi ha kau loea ke malu’i ‘a e kau hopo hia ko eni ‘e 12 ‘oku tangi. Pē ko e kau hopo sivile ko ē toko 6 ‘oku tangi. Te tau toe kumi ha pa’anga ke malu’i’aki e faihiá ‘oku tau feinga’i ke fakasi’isi’i. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea ko e hā kuo faingofua ai ke tau fakapa’anga e ‘u me’a ...

Sea Kōmiti Kakato : Ki’i me’a hifo pē ki lalo ka u ki’i fakama’opo’opo atu pē ‘eku ngāue ē. 2019/2020 me’a ko ia na’a ke me’a ki ai ko e hopo ‘e 2752, ‘a ia ko e hopo ia he ngaahi ta’u kimu’a. Lahi ‘a e ngaahi hopo faile fo’ou 11,688. Ko e lahi ‘o e ngaahi hopo ne aofangatukú hangē ko ho’o me’a na’a ke me’a ki ai, foki leva ki he peesi tau pehē pē ‘etautolu ko e peesi 40.

‘I Siulai 2019 - Sune 30, 2020 ‘a ia na’e ‘ave, tau pehē pē ‘etautolu na’e to’o hake mei he Fakamaau’anga Polisi ko e ngaahi hia lalahi ia ‘oku fiema’u pē ia ke fakamaau’i he Fakamaau Lahi ‘e 482 – 938. Fakamolemole 502 mo e 1000. Pea ko e tangi si’isi’i leva e tangi fo’i tangi pē ‘e 4. ‘A ia ko e hopo tangi ‘e 11 ‘o hangē ko ia ko e tu’u ko ē he tēpile mo e ngaahi ta’u. ‘A ia ‘oku mahino pē ‘oku holo hifo ē.

Taniela Fusimālohi : ‘E Sea ko e poini ko e lahi e hopo ko ē kuo aofangatuku ko e 12,030. ‘A ia ko e aofangatuku pē ia ‘a e Fakamaau’anga Polisi, ko e faingamālie ko ia ke tangi, ‘oku ‘omai ia ‘e he laó ke te tangi. Ka ke sio ki he kau tangi mei he hopo kuo aofangatuku, ko e tangi pē hopo hia ‘e 12. Ko e ‘ai atu ko ē ki he hopo sivilé ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e tangi.

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sea, manatu’i, ke manatu’i atu ‘e he Fale ni ‘oku kau ai mo e lele ta’eleta, faka’uli me’alele ta’elaiseni, kātoa ia ‘o lau fakataha ‘i he ‘u hopo ko eni. Fanga ki’i hia iiki ka ‘oku ne ‘ave e fiká ki ‘olunga.

Taniela Fusimālohi : Sea, ko e hā e me’a ‘oku faingata’a ai ke tau ‘ave he 2 pē 3 miliona fokotu’u ‘aki ‘a e *legal aid*. Koe’uhi ‘oku faingofua pē ke tau ‘ave ‘a e fika tatau ki he ‘u me’a kehe ia. Manatu’i foki ‘oku tau ‘osi talanoa ki ai he Fale ni, ka ko e tokoni ia ki he faingatā’ia ke..

‘Eiki Palēmia : Ki’i tokoni pē ki he me’á kapau pē ‘e laumālie ki ai kapau ‘e ‘ikai ‘oku sai pē. Ko e tokoni Sea hangē ko ē ‘ave ha 2 miliona ‘ave ha 3 miliona. Pau ke ‘i ai ha pa’anga ke ‘ave kapau ‘e pehē ke to’o ia mei he’etau *constituency fund* tau taki 50000 ki ai pē 100000 loto lelei e motu’a ni ia ki ai. Ka ko e ‘uhinga ‘oua ‘e faingofua ‘a e lī mai ‘a e ngaahi fika kuo pau ke fai hano siofi. Ko fē ka ‘oku tau ‘osi mahino pē he’ikai ke toe hiki ha *tax* ia, ka ‘e pau ke to’o mei ha feitu’u. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ki ai ke ‘oua ‘e hangē ‘oku ‘ai ko ē ‘o pehē ‘oku ‘ikai ke fai ha tokangaekina eni. ‘Oku fai ka ‘oku ‘i ai pē hotau ivi fakangatangata. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Sea ke u ki’i..

Taniela Fusimālohi : Fēfē Sea kapau ‘e tuku e pelekifasi ia ko eni ‘oku lolotonga lele 1 miliona..

Sea Kōmiti Kakato : Fakama’opo’opo ē. Fakama’opo’opo mai ho’o me’á.

‘Eiki Palēmia : Sea ko ē ‘oku loto ‘a ‘Eua ia ke tuku e pelekifasi ia Sea ko ena ‘oku ne me’a’aki. Koloa pē ke fanongo mai hono *constituency* ka ‘oku ‘ikai ke loto ia ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Fakama’opo’opo toe pē miniti ‘e taha fakama’opo’opo ē.

Taniela Fusimālohi : Kau fakama’opo’opo atu pē Sea, ko e faka’osi ‘eku poini ‘oku ‘i he tafa’aki ia ko eni ‘o e peesi 100 ē..

<008>

Taimi: 1500 – 1505

Taniela Fusimālohi: ... Pe ko e muli ‘oku tokolahi e fie Tongá ka ‘oku nau nofo muli pe ko e hā ‘oku ‘ikai ke fakamafai’i ‘etau kau ‘u *embassy* mo e *High Commission* ko ē ‘i muli ke nau fai e lesisita ‘o ma’u atu ai pe mo ‘enau tohi ta’u.

Tokanga mo mahu’inga ke tohi ‘e he ngaahi tamai ‘enau fānau tu’utāmaki

Ko hono faka’osi ‘e Sea ki he peesi 102 ‘a e me’a ko eni ko e tānaki e tamai ki he fānau ta’emalí. Sea ‘oku tonu ke ‘ai e lao ia ke faka’ilo kapau ‘oku ‘ikai ke ha’u e tamai ‘ai hono hingoá he

tohita'ú. He ko e 'ai e fānau ko ē ta'emalí ke tauhi 'e hai. Ko nautolu eni 'oku nau nofo holo he halá Sea, hola he akó. 'A eni ko ē 'oku talanoa ki ai e peesi 109 fakatokanga mai e *UNICEF* 'a e 'alu pe taimí ke lahi e mali kei iikií hotau fonuá ni, ta'u 15.

'Oku 'ikai ke lava 'e he mātu'á 'o fai ha me'a. 'Oku 'i ai e fānga ki'i fānau ai ko e ola ia e me'a ko ení. Ka 'oku totonu ke 'ai ha lao ko hai e tamaí, kumi ke ma'u pea toki ō mai 'o tohi, ke 'ilo pe 'e he 'Ofisakolo pea 'ilo pe he matá ko 'ene ki'i leka. Pea puke mai ka 'okú ne pehē leva 'oku 'ikai ko ha'ane leka, 'ave ki he falemahakí 'o sivi toto *DNA*. Ma'u kapau 'oku 'ikai 'okú ne *deny* 'ave ke ngāue pōpula

Sea Komiti Kakato: Mahalo na 'oku sai ange ho'o vili ke 'ave e *DNA* 'oku tokolahi pe 'a Falé ni ia pea 'oua toe holomui e Feitu'u na

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e kole atu na lava ke u tokoni ki he Fakafofongá. Sea kapau, tapu mo e Feitu'u na Sea, fēfē kapau ko e tamai ko 'ene ha'u 'ana ia mei 'Afilika mo e feitu'u, toe anga fēfē 'e he laó ke puke mai

Sea Komiti Kakato: Kumi, kumi pe ke ma'u

Taniela Fusimālohi: Sea ka kia au Sea 'oku mamafa ka au 'a e fakatokanga ko ē 'oku fai mai he *UNICEF* he peesi 109. Kapau te mou ō ki he ngaahi fonua lalalahi 'a e li'aki ko ē fānau pehē. Tau pehē atu pe ki *Indonesia* pe ko *Thailand*. Ko e fānau na'e ma'u he halá, na'e fānau 'i koe'uhí ko e to'onga he halá. Pea tuku ia ai, ko nautolu ia 'oku nau fuofua huhu e me'á honau sinó. Ko nautolu 'oku fai ko ē kaiha'á 'i he halá. Ko e līpooti eni ko ē 'a e hola he akó mo e 'u me'a ko iá. Ko e si'i fānau ia ko ení, kapau te tau puke mai fānga tamai ko eni 'o 'ave 'o fakahū 'i ha lao fekau ke ngāue pōpula pea tohi hono hingoá hē. Ko u tui 'e 'alu pe taimí

Veivosa Taka: Sea, ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, ki'i me'a hifo ki lalo, 'ai ange ho fakatonutonu Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Ko 'eku fakatonutonú Sea he'ene me'a 'o pehē ke puke mai fānga tamaí. 'Oku 'ikai ke fe'unga ia mo e Falé ni ke tau ō 'o fakamālohi'i mai e ngaahi me'a ko iá. He ko e felotoi ia, pea ko u tui 'oku 'ikai ke u 'ilo pe ko e hā e 'uhinga 'oku toe 'ai ai ke tau toe tokanga ki ai he 'oku 'ikai ha me'a pehē ia 'i Tongá ni, mālō Sea.

Fokotu'u ke ngāue popula ngaahi tamai 'oku 'ikai tohi 'enau fānau tu'utāmaki

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke 'ave e Fale Aleá he 'oku 'ikai ko ha'ane fatongia. Ko 'eku 'uhinga 'aku, fa'u 'e he Falé ko hono fatongia ia 'a e lao. Ko e lao ko iá ngāue pōpula ta'u 'e 5 kapau 'oku 'ikai ke ke fie ha'u 'o tohi e hingoa ho'o fānau he koe'uhí 'e kavahia e kakai kehe he fānau ko ē 'a e kakai ko ení 'oku ou talaatu Sea. 'Osi 'asi mai meí he līpooti 'a e Potungāue Mo'uí meí he ta'u kuo'osí

'Eiki Minisitā Lao: Sea

Taniela Fusimālohi: 'A e fā'ele kei iiki 'a e fānga ki'i fānau

Fokotu’u mei he Pule’anga ke fo’u ‘Eua 11 ha Lao ki he ta’etohi fanga tamai nau fānau he ‘oku ‘atā pē

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fokotu’u atu ki he Fakafofongá ke ne fa’u mai ha fo’i lao he ‘oku ‘atā pe

Sea Komiti Kakato: Tau Konisitūtoné ‘oku ‘atā pe ki ha Mēmipa he Falé ni ke ne fa’u ha lao ‘o kapau ‘okú ne mea’i ko e me’a ia ‘oku felāve’i pea mo e lelei fakalukufuae fonuá. Fakafofonga kuo ‘osi ho taimí ē

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, fakamālō atu he faingamālié

Sea Komiti Kakato: Toki ‘oatu ha’o taimi, ‘io Tongatapu 1 hoko mai leva ‘a Tongatapu 7

Lord Nuku: ‘Ai mo ke ki’i me’a mai ki he’emau tafa’aki

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá pea mo e

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole atu ‘Eiki Nōpele ‘Eua

Kole Tongatapu 1 ki ha faingamālie ke fakaa’u ange ki he to’utupu e vahenga e polokalama ako makehe ma’a e to’utupu

Tevita Puloka: Ko ‘eku vakai pe ‘aku Sea ki he peesi 27 (iii), fa’u ‘o ha founa fakalelei makehe ma’á e to’utupú. ‘A eni ko eni ki he *Youth Diversions Schemes*, he na’e ‘asi ai nau ‘ai ‘e au kapau ‘e toe tokoni mai pe ‘Eiki Minisitā ‘o toe kinikini mai e polokalama ko ení. He ‘oku mahino ki he motu’á ni na’á ku lele atu e motu’á ni ia pea mo e to’utupu ko eni ‘a Tongatapu 1 ‘oku ‘iloa ko e Takiamá ‘o fokotu’u e sino mo e ‘amanaki ‘e a’u ange e ako ko ení. Ko e fanongo talanoa pe foki ia pea fai pe e tokateu ki ai. He ‘oku mahino meí he līpootí ko Lapaha pe Nukunuku mo ‘Eua ne ‘osi fakahoko ai e polokalama akó. Ka ko e fakamanatu atu pe ‘oku mau mateuteu mai mei Tongatapu 1 ke tali mai ‘a e polokalama ko ē pe ‘e a’u ange ki ai. Pea mo toe femahino’aki ange pea pehē ki he ngaahi mafai pe ko ena ‘oku ‘osi ‘asi ‘i he polokalamá ko e polisi, ‘ofisakolo, pule fakavahe mo e kau taki lotú.

Na’á ku ‘osi fai pe ‘eku ‘a’ahi ki he kau taki lotú kātoa ‘o ki’i faka’ila pe kia nautolu e polokalama ko ē. Ka ko u tui pe na’e ‘i ai e fu’u ‘uhinga na’a mou fili ai pe ‘a Lapaha, Nukunuku mo ‘Euá. Ka mau ...

<010>

Taimi: 1505-1510

Tevita Puloka: ... fetangutu’i mai ‘i Nuku’alofa. Na’a mau ‘amanaki te mou a’u ange. Ka ko e faka’amu pe ia ki he ‘Eiki Minisitā kapau pē toe ‘i ai ha’ane ki’i tokoni mai ‘i he polokalama ko ení. He ‘oku mahino pe mahalo ko e tokanga makehe ki he to’utupú ‘o a’u pē ki ha ngaahi ki ha Fakamaau’anga ‘o e to’utupú mo ha ngaahi hilifaki tautea kia nautolu ha ‘aho, pe ko ia ko ā? Mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Seá, tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakató. ‘Eiki Sea ko e polokalama ko eni e *youth diversion* na’e fakapa’anga ia ‘e Nu’usila pea na’e ‘omai pē

‘enautolu mo e toko ua ke na fakahoko e fatongia ko ení. Na’e ‘i ai e tokotaha kimu’a atu pea fetongi mai ko ē ‘o toko ua ko ení. Ko e ngata’anga, kuo ‘osi ngata ‘a e ki’i polokalamá ia. Na’e fai e faka’amú ia ke toe lōloa ange ka na’e ‘ikai ke toe lava ke hoko atu ka na’e fai pē kole ki Nu’usila na’a lava ke toe fakalele e polokalama ko ení he ‘oku mahu’inga ‘aupito.

Ko e ngaahi kolo ko eni na’e ‘osi a’u ki aí, ‘a ia ko hono feinga’i ke ‘oua ‘e a’u ‘a e longa’ifānau ki ‘api pōpula. Feinga’i pē ha fa’ahinga founa ke lava ‘o ‘ai holo ke nau lava ‘o ngata pē ‘oua ‘e a’u ki falehopo pea mo a’u ai ki ‘api popula. Ka ko e pango pē Sea kuo ‘osi e polokalamá, kole fakamolemole atu pē Fakaafongia ‘oku kei fai pē feinga ke toe ma’u ha pa’anga ke fakapa’anga he ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito e polokalama ko ení. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i kole pē ke u tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Fakama’ala’ala Pule’anga ‘i he polokalama ke fakaivia to’utupu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Oku ou lave’i pē au ko e potungāue eni ‘a e 'Eiki Tokoni Palēmiá ka ko hono ‘uhingá foki ko e Potungāue To’utupú ‘oku ‘i he malumalu e motu’á ni, Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngāue lahi ‘aupito ‘a e to’utupú he tafa’aki ko ení ‘o hangē ko ia na’e me’a atu ‘aki ‘e he 'Eiki Tokoni Palēmia. Pea na’e ‘ave ‘a e ngaahi feitu’u ko ení na’e hā atú hono ‘ahi’ahi ko ē ki aí ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e kole heni ke, ke mou lesisita ho’omou tafa’aki ko ē to’utupú ko e ‘uhingá ke nau lava ‘o fengāue’aki vāofi mo e tafa’aki ko ení. ‘I he taimi ko ē ‘oku hoko ai ko ē ‘a e fānau ki he tō ko ē faingata’á ‘oku lava ‘o ‘i ai e, ‘a e ngaahi tokoni kia kinautolu.

Ko e mēmipa ko ē he Potungāue Polisi ‘oku ‘i aí, ‘oku ‘i ai e konisitapele ‘oku tu’uma’u pē ‘i he tafa’aki ko ení he *youth diversion* pea pehē foki ki he kau ngaahi ngāue pē ‘a e Potungāue ko ē To’utupú kae ‘uma’ā foki ‘a e tēpile ko eni ko ē ‘a e siasí. Nau ngāue vāofi ‘aupito ki he ngaahi tafa’aki ko ení. ‘A ia ka ko e kongā lahi eni ‘o e tafa’aki ko ení ‘a e *youth diversion* na’e ‘omai he potungāue Nu’usilá, na’a mau ngāue vāofi ki ai pea mo e potungāue ko ē 'Eiki Tokoni Palēmiá. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku mau lava ‘e kimautolu ‘o fua e ngaahi ngāue ko ení ‘i hono ngāue’i fakataha mo e tafa’aki ko ē hou’eiki fafiné kae ‘uma’ā foki ‘a e to’utupú kae pehē ki he tēpile ‘o e Siasí. ‘A ia ko hono fakalahi ia ko ē ko ē ‘o e tafa’aki ko ení ‘a e *youth diversion* mau lava ke mau ngāue vāofi ki ai.

Pea ‘i he’ene pehē kuo mahino pē ‘oku si’isi’i e tokoni maí ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue ‘oku mau fai ‘e kimautolu ‘i he potungāue ‘e lava ke toe tokoni’i pē ‘a e ngaahi tafa’aki ko ení ‘o hangē ko ia ‘oku ke fakahoko maí. ‘E lava ki he kaha’ú ka ‘oku lele vāofi pē. Ko e motu’a ko ē ‘oku ‘i he *youth diversion* ‘a e konisitapele pea mei he Fakaafongia ‘o Tongatapu ‘oku ‘i ai ‘ene ngāue vāofi fekau’aki pea mo e tafa’aki ko ení pea ‘oku ‘osi vahe’i pe ia ‘e he potungāue ‘a e 'Eiki Tokoni Palēmia ke nofo taha pē ki heni. Ko e ki’i tokoni pe ia Sea Komiti Kakato. Mālō.

Tevita Puloka: Ko ia Sea. He ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’a, ne ‘osi fuoloa pē ‘a e lesisita ‘a e *youth* ‘a Tongatapu 1. ‘A ia ‘oku ‘iloa pē ko e Takiamá pea mo e ‘amanaki kae mālō ‘aupito 'Eiki Minisitā ‘o e Fakalotofonua ho’o toe fakamanatu mai e me’a ko ena ke toe fai atu hamau tokanga ki ai. Mālō, mālō Sea.

Lord Fakafanua: Sea tapu pē ki he Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 2.

Lord Fakafanua: Muimui atu pē he me'a ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Ha'apai.

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea he polokalama ke faitokonia hako tupu e fonua

Lord Fakafanua: 'Oku me'a ki ai he feme'a'akí. Ko e *youth diversion scheme* hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. ...

<002>

Taimi: 1510-1515

Lord Fakafanua: Na'e fakapa'anga ia mei Nu'usila, pea na'e ki'i palopalema 'i he kamata mai, pea na'e fakafoki 'a e tokotaha na'e 'uluaki ha'u ke fokotu'u 'a e me'a. Pea hoko atu 'a e polokalama pea ko eni kuo tu'usi mai 'a e *funding* ia 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku fakamatala 'e he 'Eiki Tokoni Palēmia.

Ka ko e makatu'unga 'a e *youth diversion scheme* ko hono feinga'i ke afe'i 'a e ni'ihi ko eni 'a e fānau 'o kapau he 'ikai ke toe fai ha ngāue makehe kia nautolu, 'e fakahū nautolu ia 'i he *system*. 'O nau hū he hopo pea nau halaia ai 'o fakahū nautolu ki Tolitoli. Pea ngalingali 'e malava ke ma'u 'enau faka'ilonga makehe 'anautolu 'i Tolitoli 'o toe mahulu mai 'enau maumau lao 'anautolu mo 'enau faihia. Pea ko e 'uhinga ia 'a hono fa'u 'o e polokalama ko eni ke 'oua te nau 'alu he fo'i halafononga ko ia, kae afe'i kinautolu kei si'i.

'A ia ko e polokalama ko eni na'e fa'u pē ia 'o fengāue'aki pea mo e ngaahi kulupu komiuniti e 'u kolo, 'a ia 'oku ha'u mei ai 'a e fānau ko eni 'oku palopalema, 'o hangē ko e *pilot program* ko eni 'oku 'asi 'i he lipooti, na'e kamata mei Lapaha ko Nukunuku pea mo 'Eua. Ka na'e taumu'a 'a e polokalama ia ke faitu'utu'uni pē 'a e kau polisi mo e Fakamaau'anga, ke 'oua'e faka'ilo kinautolu kae afe'i nautolu ki he ngaahi Kōsilio pea mo e ngaahi kulupu 'i he 'u kolo, ke nau hilifaki nautolu mo fai ha fakatonotonu ki he ni'ihi ko eni.

'A ia ko e mālohi'anga 'o e me'a ko eni 'i he Komiuniti Sea, 'oku sai pē 'a e lēsisita ia 'o e 'u kautaha to'utupu, ka ko e me'a 'oku ou tui ki ai ke fakaivia'i 'a e ngaahi kolo, pea mo e mātu'a ko eni he 'u kolo ko ē 'oku ha'u mei ai 'a e fānau he ko e taimi ko ē 'oku afe'i ai nautolu ke foki ki he 'u kolo 'oku 'i ai ha ngaahi *system* ai pē ko ha fa'unga ke ne hanga 'o talitali kinautolu ke fai ai honau fakatonotonu. Kae 'oua 'e tuku mai ki he Pule'anga pea mo Tolitoli ke nau fakatonotonu kinautolu, he ;e fakahū 'a e ni'ihi ko eni kei si'i 'o nau hū nautolu mo e ni'ihi 'oku nau 'osi poto nautolu ia 'i he kākā, pea mo e faihia.

'A ia ko e 'uhinga ia 'a e polokalama ko eni ke faka'ehi'ehi 'a e fānau nau kei si'i, fakatonotonu 'i he kolo tefito 'oku nau tupu hake ai, kae 'oua 'e 'ave nautolu ke nau hu 'i he *system* faka-Pule'anga 'e ma'u ai 'enau lekooti uesia ai 'enau ma'u ngāue, uesia mo e ma'u visa mo e ngaahi faingamālie mo e me'a pehē.

Pea ‘oku ou pou pou atu Sea ke fai pē ha ngāue ‘a e Pule'anga ke kumi ha *funding* kapau ko ia, he koe'uhi ko e me'a ko eni ‘oku ‘asi pē ia ‘i he konga kimui ko eni ‘a e līpooti, ‘oku’i ai ‘a e lao ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai ‘i he ta’u ni. Pea ko ‘eku fehu’i ko e muimui he ngāue ko eni neongo ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha pa’anga ke ne hanga ‘o fakaivia’i ‘a e polokalama, ka ko e hā ‘a e me’a ‘oku hoko ki he lao ko eni na’e iku mei he ngāue ko eni na’e kamata mai kimu’a.

Ko ia pē ‘a e pou pou Sea ki he ngāue.

Sea Komiti Kakato: Kapau te mou me’a hifo ki he peesi 28, ki he ngaahi ki he ‘u komiti na’e tu’utu’uni ngāue ki hono malu’i ‘o e fanau iiki ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki, ‘oku ‘i ai mo e ‘uluaki ki he 11, ‘a ia na’e ‘osi fai hono fakaivia a e Potungāue Fakamaau’anga he 2021 kihe 2023 ‘i he patiseti ko ia, koe’uhi pē ko hono tokangaekina hono malu’i ‘o e fanau, ‘osi fai mo e fepōtalanoa’aki ‘i Tongatapu me’a hifo pē ki he ki’i konga valeti, ‘a e ngaahi feitu’u na’e fai ki ai ‘a e pōtalanoa ko eni ‘a e Fakamaau’anga, mo hono tokoni’i ‘a e fānau. ‘Osi fai ‘a e talanoa ‘i Vava’u, Ha’apai mo ‘Eua mo Niuafu’ou pea ‘oku lele mo e polokalama letiōō felāfoaki, ‘o fekau’aki mo e tu’utu’uni ngāue, kae tautautefito ki he’etau fanau, tokoni ‘aupito ia ki he me’a ko ena ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki, ko e ‘Eiki Nōpele pea mo e Fakafongua ko eni ‘oku na tokanga ki ai. ‘Eiki Nōpele ‘Eua me’a mai.

Kole ki he Pule’anga ke fai ha ngāue ki he ‘ikai fakatokanga’i ‘i muli kaati ID fakafonua Tonga

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e ‘Eiki Sea, tapu atu foki ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. ‘Eiki Sea, ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ia heni na’e fai ‘a e feme’a’aki ‘anenai ki he ID, ID faka-fonua pē ko e faka’uli pē ko e hā, ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai ko ‘etau *national ID* ‘oku ‘ikai ke fakatokanga’i ia ‘i muli, ke ngāue’aki, ha Pangikē, pē ko e ha pē ha fa’ahinga me’a.

Ko e ‘uhinga ‘eku fehu’i ke mahu’inga ‘a e *national ID* ke lava ‘o fakatokanga’i he ngaahi fonua muli ke te ngāue’aki, he ‘oku ou lave’i ‘e au ko Nu’usila ‘o faai atu hē ki ‘Asitelēlia, ‘Amelika mo me’a, kapau he ‘ikai ke, ‘ete paasipooti, ‘ikai ke nau hanga ‘enautolu ‘o tali ‘a e me’a, ‘a e ID. Ka ko e ‘uhinga pē ko e kole pē ia ki he Pule'anga he koe’uhi he ‘oku, ko hono totongi ‘oku ki’i mafamafa, ko hono, ke totongi ke ma’u ha’ate ID, ka ko ‘ete, ko hono ‘aonga ‘oku ‘aonga pē ‘i Tonga ni mahalo mo Ha’apai, pea mo, ko e toe ‘ova atu ki muli, ‘ikai ke fakatokanga’i ...

<005>

Taimi: 1515-1520

Lord Nuku: ... ia. Ka ko e ‘uhinga ia me’a pē ‘oku kole ki he Pule'anga ke toe fai ha ngāue ange ki ai.

Tokanga ke ‘omai he lipooti ngaahi makatu’unga ki he tupu fakautuutu e vete mali

Ko hono uá Sea na’e asi ‘anenai he fakamatala vete mali. Ko u fakamālō ki he Potungāue hono ‘omai ko ē ‘u me’a palopalema ‘oku hoko ko ē ki he fonua. Ko e peesi ko ē ‘anenai na’e ‘omai ki ai he me’a mahalo peesi 40, 42 ‘oku ‘asi ai e ‘u hopo te’eki aofangatuku mei mu’a. Ko e ‘u hia ko iá hono fakakātoá ko e 482 ko e lahi tahá ko e 128 ko e vete mali pea

‘oku ‘ikai ke holo ia. Ko ‘ene ‘alu ko ē ko ē ‘i he polokalama ‘i he lekooti ko iá ‘oku ‘alu ia ki he lahi ange ‘a e vete mali.

Ko e fehu’i, ‘e lava ke ‘omai hano makatu’unga ‘uhinga, hangē ko e ngaahi tikite ‘oku ‘ave ki he falehopó ‘ene lahi pehē ‘a e vete mali. Ka ko e kole pē ki he Pule’angá fakamālō ho’omou hanga ‘o ‘omai e me’a. Koe’uhi ke tau hanga ‘o fakatokanga’i ai e me’a ko ē halafononga ‘oku fou ai ko ē fonua. ‘Oku ai e ngaahi me’a ia ‘oku tau hamumu tautolu ia he ngaahi me’a kehe hangē ko e fā’ele ta’u iiki, ‘oku ha’u ia he Potungāue ko ení kau fakamālō hono ‘omai, ka ko hono fakatokanga’i ko ē ke fai ha ngāue ki aí Sea, ko u tui ‘oku matavaivai. Pe ko e fatongia ‘o hai. He ko ē ‘oku mea’i ‘e he Hou’eiki Pule’angá ‘a e ‘u palopalema ko ē ‘oku ‘ave ko ē ki he hopó, ngaahi faihia ko ē ‘oku hoko holo he ‘u kolo. He ko nautolu ‘oku fai ‘a e faka’iló, tānaki e lekootí, ka ko e me’a ko ia ‘oku fai ki ai e tokangá ke fai ngāue ki ai. Hangē ko e Komiti Lao ko ē ‘a e Pule’angá ke toe fai hano fakama’opo’opo ange ‘a e ‘u palopalema ko eni ke ki’i fakasi’isi’i Sea.

‘Alu ko ē ki he faka’osi, na’e toki fai e feme’a’aki ko ē ki aí, Fakamaau’anga ma’ae to’utupu pē ‘e ‘i ai ha pilisone. Ko māmani ia ‘oku ‘ikai ke ‘ave ‘a e to’utupú ia ‘o tuku fakataha pea mo e ngaahi hia lalahi. Ka koe’uhí ‘oku fakamālō ‘uhí ko hono ‘omai ‘i he fakamatala fakata’u ko eni, ‘oku fai e tokanga ki ai. Ka ‘oku ‘osi fu’u lahi ‘aupito ‘aupito Sea ‘a e palopalema ia ko eni. Kau fakamālō ki he Potungāue hono ‘omai ko ē lekootí ke me’a ki ai e Hou’eiki e Fale. Ko e me’a pē ko u fakamālō ki aí, ‘oku ‘ikai ke kau ke fakahingoa na’a ‘iloange kuo fihia ai ha motu’a ‘i he ‘u tohí, pea ‘oku saí ‘oku ‘ikai ke fakahingoa mai. Ka ko e ‘omai ko ē ‘o lahi ‘oku lahi.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele ko u fakamālō atu he ‘u poini mahu’inga. Koe’uhi ko ‘etau taimí, ke laumālie lelei pē ke tau ki’i mālōlō.

Lord Nuku : Kapau na’e mahu’inga ke ke me’a mai ke faka’osi. Kae sai ai leva ko ena ‘oku ke me’a mai ke talangofua pē.

Sea Kōmiti Kakato : Tau ki’i mālōlō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi: 1535 – 1540

Satini Le’o: ... Me’a mai ‘Eiki Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: ‘Ilo pe ‘Eua, me’a mai na’a tau ngata ‘i he Feitu’una

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu’u na. Ko e ki’i me’a ko ē na’e fai atu ko ē ki ai e fakahoha’a ko ē ‘anenaí ko u tui au ‘oku, kapau ‘e fai mai ha tali ‘a e Pule’angá na’a malava ke lava ke tau nga’unu hake ‘etau *ID* koe’uhí ke fakatokanga’i fakamāmani lahi. Pe ko e hā ‘a e ‘uhinga ko ē ‘oku ‘ikai ke fakatokanga’i ai e fakamāmani lahi Sea. Ko u tui ko e me’a lahi pe ia. Pea ko e me’a ko eni ko ē hangē na’e fai atu ki ai e fakahoha’a ko ē ‘anenaí hangē ko e vete malí pea mo e hia ko ē ‘o fekau’aki ko ē pea mo e fānau ta’u iiki ‘Eiki Sea. ‘Ikai ko ha me’a fo’ou eni ia.

Ka ko e 'uhingá he 'oku tupulaki ka koe'uhí ko e Pule'angá 'oku nau hanga 'o mea'i e 'u me'a ko eni 'oku hoko ko ē he fonuá. Ke nau hanga 'o fa'u mai ha lao ke 'omai. Pe ko e hā e 'uhinga 'oku 'alu ai ke lahi ange e pehē pe ko e hā e 'uhinga 'oku lahi ange ai e hia ko eni ko ē fekau'aki pea mo e fānau ta'u iikí pea mo hono fakamavahe kinautolu ko ē ko ē 'oua 'e tauhi fakataha kinautolu mo e ngaahi hia ko ē 'a e kakai lalahí. Koe'uhí ko e ki'i me'a ko ē 'oku ou tui 'e Sea 'oku ngali ma'ama'a ka 'oku tau hanga foki 'o feinga'i e *ID* ke *ID* e taha kotoa pē

Māteni Tapueluelu: Sea kole atu ke u ki'i tokoni ki he 'Eiki Nōpele kapau 'e laumālie lelei ki ai *ID*. Kimu'a pea toki tali mai e Hou'eiki Pule'angá Sea

Lord Nuku: Sai pe ia kapau 'e 'ikai hoko ha me'a ai. Ka ko e fo'i me'a pe 3 na'e fai ki ai e tokangá *ID* mo e vete mali pea hangē pea mo e to'utupú mo hono pa'usi'i mo e 'ikai ke 'i ai ha pilisone ia pe ko ha feitu'u ke 'ave nautolu ki ai. Pe ko ha fakamaau'anga to'utupu. Koe'uhí kae hoko ia 'e he Fakafofonga ko ē kae toki 'i ai ha fakamā'opo'opo mai 'a e Pule'angá hano tali mai.

Fakamamafa'i Tongatapu 4 mahu'inga kaati *ID* fakafonua

Māteni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e tapu mo e Feitu'u na ...

<010>

Taimi: 1540-1545

Mateni Tapueluelu: ... pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Ko e fie lave atu pē motu'á ni ia Sea kimu'a pea toki tali mai 'a e Pule'angá 'o fekau'aki mo e *ID*. Sea ko u fie fakamamafa'i atu hono mahu'ingá 'i he peesi 83, kamata pē 'i he 83 Sea. Ko e ngaahi fakafe'atūngia eni ia 'i he peesi, 'i lalo 'aupito pē peesi 83. Ko e Sea ko e ngaahi fakafe'atūngia, 'oku kaunga eni ia ki he *ID* 'a ia 'oku pehē, ko e ngaahi fakafe'atūngia 'eni na'e fehangahangai mo e kau 'ofisa Peilifi, lolotonga hono fakahoko honau ngaahi fatongia.

Ko e ni'ihí 'o kinautolu 'oku mo'ua 'i he ngaahi hopó 'oku 'ikai te nau nofo ma'u 'i ha tu'asila pē 'e taha ka 'oku nau hiki mei he feitu'u ki he feitu'u 'e taha pea 'oku faingata'a ai ki he kau 'ofisa Peilifi ke ma'u kinautolu. 'Oku hoko foki eni ki he kau maumau lao 'i he fefononga'aki 'i he halapule'angá, mama tapaká, fakaveve mo e veve koe'uhia ko e tokolahi taha ai 'oku nau ngaue'aki 'a e hingoa loi.

Ko e ngāue lahi 'aupito 'oku fakahoko 'e he Peilifi ki hono fekumi kia kinautolu 'oku nau ngaue'aki 'a e hingoa loí. Pea ko e mahu'inga eni 'e 'Eiki Sea mo Hou'eiki 'a e mamafa ko ē ke 'i ai 'a e *ID* pea mo e tu'unga 'oku ngāue'akí. He 'oku ou tui pē kapau 'e ki'i fakamamafa'i ke takitaha to'o 'ene *ID*, 'e tokoni 'aupito eni ki he ngāue 'a e laó.

'A ia Sea ko e fifili pē 'oku to'o holo pē he motu'á ni 'eku *ID* Sea ka ko e fifilí hangē ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki Nōpele pe 'oku lava 'etau *ID* 'o ngāue. Ko u lau hifo e fanga fo'i fika *digit* ko ē 'oku 'i ai Sea mahalo 'oku a'u 'o 13 mo e faka'ilonga 'o e *ID*. Ka 'o kapau 'oku ngata pē hono mahu'inga 'ona 'i Tonga ni, te tau fehu'ia ko hono 'uhingá 'oku ui 'a e *ID* ko e *national ID* Pule'anga 'o Tonga, *Kingdom of Tonga*. Ko ha fa'ahinga me'a pē 'oku *national* 'oku tau 'amanaki 'e fakatokanga'i 'i he nofo 'a e Pasifikí pe ko e *region*. 'Oku 'i ai 'etau sivi *national*,

‘oku ‘i ai ‘etau *national passport*, fa’ahinga me’a pē ‘oku fakafonua ‘oku tau ongo’i ‘oku totonu ke fakatokanga’i fakafeitu’u.

Ka ‘o kapau ko e tukungá eni ‘oku ‘ikai ke pehē ‘etau *ID*, ko e kolé ia ki he Pule’angá ke kau mai mu’a ‘i he fakama’ala’alá. ‘Uluaki pe ‘e lava ke, ke lava ke ki’i teke’i atu ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga ta’u pau ‘oku nau ‘alu holo mo ‘enau *ID* ke tokoni ki he ngāue ‘a e fonuá. ‘Oku ‘ikai ko e kau polisí pē mo e peilifi. He ko e ‘atungá ē te nau si’i taufetuli holo ko hono ‘uhingá ko e ‘ikai ke ‘i ai ha *ID* pau kae ‘ave hingoa loi. Pea ko e uá pe ‘e lava ‘o fakapapau’i ‘oku fakatokanga’i fakavaha’apule’anga ‘etau *ID* ke tokoni pē Sea ki he fakama’ala’ala ‘e ‘omai he Pule’angá. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e kaati *ID* fakafonua mo e hoha’a ki he lahi vete mali

'Eiki Tokoni Palēmia: Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu ki he Hou'eiki Mēmipá. ‘E fai pē, ko e me’a ko ē fekau’aki mo e *ID* 'Eiki Sea ko e ‘ofisi kehe ia ‘oku ‘i ai ‘a e *national ID*. ‘Oku ‘i he ‘Ofisi Palasí ia, ‘e fai e vakai ki ai ‘a e ‘ū me’a ko iá.

Ko e me’a ko ē ki he vete malí 'Eiki Sea ‘oku lahi e kau ‘alu toli mo e me’a pea kuo lahi ai pē mo e ngaahi palopalemá. He ‘ikai ke tau pule’i ‘etautolu ko e me’a fakataautaha ia pea ‘oku, ko e me’a pē ‘oku fai ‘i he taimi ní, ‘oku ‘i ai e, feinga’i ke ‘ai e ngaahi founga e, ‘e lava ai ke fakahoko e me’a ko iá. Ka ko e vete malí 'Eiki Sea he ‘ikai ke lava ke tau pule ki ai ko e me’a taautaha ia.

Ko e tahá 'Eiki Sea ko e ‘ai ko ē Fakamaau’anga ‘o pehē ke ‘ai ki he To’utupú, ‘i he tu’u he taimi ní ko hotau iví ‘oku fe’unga pē mo e Fakamaau’anga ko ē he taimi ní. Ka ‘oku ‘osi fai pē teuteu 'Eiki Sea kuo ‘osi lisi ‘e he Potungāue Pilīsoné konga kekekele ‘eka 8 hanga mai pē ki Tolitoli ke lava ‘o tauhi ai e fānau iikí. Ka ko e me’a ko ē ke fakatokanga’i he taimi ní ‘oku taha ia e palopalema ‘oku ‘asi mei he ‘api pōpulá ...

<002>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Tokoni Palēmia: ... ‘oku hanga ‘e he longa’i fānau ko ē ‘oku toki fakahū ‘o ako’i ‘a e kau motua’i paka ke ngāue’aki ko ē ‘a e tekinolosia he ‘aisi. Ka na’a tau fakakaukau foki tautolu ke fakamavahe’i kinautolu koe’uhi te nau maheni ai he me’a, ka ko eni ia ‘oku toe *vice versa* ‘a e me’a ia, kuo, ka ‘oku fai pē feinga ‘Eiki Sea, ke fakamavahe’i holo e ko e hangē ko ia ko e tu’u ‘i he taimi ni, ‘oku fu’u tokolahi ange kau fanau tauhi ko ia ‘i ‘api pōpula ‘o Tolitoli, kimu’a na’e fakafuofua he 250a ia Ha’apai, Vava’u, ‘Eua mo eni, ko e taimi ni ‘Eiki Sea ‘oku kehe pē ‘u fika ko ē ‘oku ‘osi ova pē ‘a Tongatapu tokotaha ia ‘i he 250. Ka ‘oku fai pē feinga kehekehe pē ha founga ke lava ‘o tau’i ‘aki ’a e fanau ko ia ‘Eiki Sea ‘i he, ka ko e anga pē ia ‘o e me’a ko ē ki he vete mali Sea, ko e ngaahi nānunga pē eni ia ‘a e ‘alu toli mo tau ma’u he fa’ahi ko ē faka’ikonōmika, ka tau mole he fa’ahi ko ē fakasōsiale. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku hoko ‘i he taimi ni ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki fakamolemole te tau foki kia Tongatapu 7 he na'e 'osi kole mai mo 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai fika 2, Tongatapu 7, *ok.* Nōpele Ha'apai 2, pea hoko mai 'a 17, ko ia na'e tonu ke 'osi pē 'a 'Eua pea hoko 'a e Feitu'u na Tongatapu 7, ka 'oku ke me'a mai koe kia Tongatapu 5, pea toki hoko atu 'a Tongatapu 9 ē.

Lord Nuku: Sea ko 'eku ki'i kole pē 'a'aku ia 'o hangē ko e me'a, kātaki pē 'Eiki Nōpele, koe'uhi ko e tali ko ē 'oku 'omai ko ē mei he Pule'anga, hangē 'oku 'ikai ke malava ia ke fai 'a e me'a ko eni.

Lord Fakafanua: Sea ko e pou pou atu eni ia ki he tali 'a e Pule'anga ke tānaki atu ki he me'a 'oku fiema'u 'e he 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ko e, mo e 'uhinga ko ē 'oku ou fanongo ko ē ki he anga ko ē 'o e tali, vete mali ko e me'a pē ia ke fai pē ia, me'a ia mei fē, ke fakangofua, he ko e anga ia 'o e tali ko ē 'oku 'omai.

Sea Komiti Kakato: Ke fakangofua 'a e?

Lord Nuku: 'A ē na'a ku toki fakaa'u atu, 'a e mali vete. 'Ikai 'oku fai 'a e hoha'a ki ai, he ko 'ene tupu ko eni ...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ko 'eku fakamolemole pē ko e fehu'i pē au ia ke fakangofua 'a e me'a pehē, 'a e *ID* pē ko e vete ...

Lord Nuku: Ko e 'uhinga 'eku, ko e tali ko ē 'oku 'omai ko e ha, ko e nounou fakapa'anga, pē ko e ha ha fa'ahinga founa ...

Sea Komiti Kakato: 'O fekau'aki mo e me'a 'e 3 na'a ke fehu'i ko e *ID*, vete mali, to'utupu.

Lord Nuku: Ko ia. Ka ko hono fakahoko mai 'oku hangē he 'ikai lava 'o fai ha ngāue ki ai, ko e anga ia 'eku ongo'i ko ē ki he ma'ama'a ko ē 'o e tali.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko hono 'uhingā Sea mahalo 'oku 'aonga ia ke tokolahi ha kau Faifekau ke nau lea ke tuku 'a e vete mali. Ko e loto ia 'o e kakaí pea ko e tu'u 'a e lao 'oku 'atā pē ia 'Eiki Sea.

Lord Nuku: Sea, 'oku ou fakatonutonu atu 'e au 'a e 'Eiki Minisitā ko eni. Ko hotau fatongia ia 'oku 'i heni ka 'oku 'i ai ha palopalema 'o e fonua pea tau hanga 'o fa'u ha me'a pea fakahoko mai mei hē kapau ko e silini, he kapau te tau tānaki pē 'etautolu ha tukuhau fo'ou 'oku kau totonu ki he me'a ko ē 'a e kakai, 'oku 'ikai ke hanu 'a e kakaíia. Ka ko e 'uhinga ia ko ē ko e anga ia 'eku ongo'i ko ē ki he tali.

Ko e me'a ko eni ko eni fekau'aki mo e to'utupu Sea, ta'u eni 'e fiha 'a e fai hono fema'a'aki 'i he Fale ni, 'ikai ke lava ha me'a ia. Pea hā, tuku ai pē to'utupu ia ke pehē pē ia, ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a, ko hono tali mamaha 'a e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e kakai 'o e fonua.

Ko e 'uhinga pē ia 'eku toe tu'u hake 'o fakahoha'a atu, pē 'oku fakahoko mai pē ko e silini pē ko e kekelele pē ko e hā 'a e me'a. Ke 'uhi ke fakakaukau'i pē ko e ha 'a e 'uhinga 'oku fai ai 'a e tōnōnou Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai pē kau toe fakahoko atu pē ‘Eiki Nōpele ‘a e tali ‘oku ‘omai ‘e he Pule’anga, ko e *ID* tuku ke nau vakai’i ki he ‘Ofisi Palasi, ‘oku ‘i ai ‘i he taimi ni ‘a e, ka ‘oku ...

<005>

Taimi: 1550-1555

Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea kuo ‘osi ‘i ai e Lao ki he mahu’inga e kaati *ID* fakafonua

Lord Fakafanua : Sea ke u tokoni atu ki he me’a. Tapu pē ki he Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e tokoni pē ‘aku ia ki he feme’a’akí koe’uhi ‘oku ‘osi mahino pē me’a ko eni he Lao ko eni ki he Nationa *ID*. ‘A ia fakatatau ki he Kupu 8 ko eni ‘a e Lao ki he National *ID*, ko ha taha Tonga pē ‘oku ta’u 14 fai ki ‘olunga ‘oku faka’atā fakalao ke foaki ‘ene *ID*. Ko e *ID* ko ia ‘oku ta’etotongi Sea, pea kapau ‘e tauhi ‘e he tokotaha ko ia ‘ene *ID* ‘o a’u ki he taimi ‘oku *expire* ai, osi e ta’u ‘e 5, ‘e fakafo’ou ‘ene *ID* ta’etotongi.

Ko e toki taimi pē ‘oku te totongi ai, ‘o kapau ‘oku te hanga ‘o fakamoleki ‘ete *ID* kimu’a pea *expire* e *ID* ‘a ia ko e pa’anga ‘e 50 ‘oku fiema’u ke fetongi ‘aki. Ka ko e me’a eni ‘e tokoni ki he ngāue ko eni ‘a e kau polisí pea mo e Pule’anga. ‘Oku hā pē he laó ‘oku fiema’u ‘a e tokotaha kotoa pē kuo foaki ki ai ha’ane *ID* ke ne puke *ID* ko ia he taimi kotoa pē. ‘Oku ‘osi ma’u ia he laó pea ‘oku ‘i ai ‘a e tautea e laó kapau ‘e ‘eke atu ‘e he polisí ke omai ho’o *ID* ‘oku te’eki ai ke ke lava ‘o ‘omai, ‘e malava ke ke mo’ua ‘o fakahū kita māhina ‘e 6, pē mo’ua pa’anga pē fakatoloua ‘o a’u ki he pa’anga ‘e 1 mano.

‘Oku ‘osi ‘i ai pē lao ia Sea, ‘a ia ko e ngaahi palopalema ko eni ‘oku fakatalanoa atu ki ai ‘a e lipooti ki he puke ni’ihi ‘oku ‘ikai ke lava fakapapau’i pē ko hai kinautolu ko e hingoa mo e ‘u me’a ko ia. ‘Oku ‘osi ‘i ai e lao ia pea ‘oku ‘osi fakaivia’i e Potungāué ia ke foaki ta’etotongi ‘a e *ID* mei he ta’u 14 ‘o fai ki ‘olunga. Pea ‘oku ‘osi ‘i ai e lao mo e tu’utu’uni ke puke e tokotaha Tonga kotoa pē ‘oku Paasipooti Tonga pē *citizen* Tonga pē ko ha muli ‘e nofo ‘i Tonga ni ‘o laka hake ‘i he māhina ‘e 6 kuo pau ke ‘omai ‘ene *ID* ‘ana mei he *National ID*.

‘A ia ko e ngaahi palopalema ko eni Sea ko u ‘ilo ko e ta’ea’usia e ni’ihi ‘oku nau hanga ‘o malu’i e laó ke fakaivia’i e kau polisí ke nau fai ‘enau ngāue, he ka ma’u ha taha ‘oku ne maumau’i ‘a e ‘ikai ke ‘omai ‘ene *ID* ‘e lava pē ke fihia he lao ko eni ‘o mo’ua māhina ‘e 6 ki pilīsone. Pē tautea ‘aki hilifaki ki he pa’anga a’u ki he 10000. ‘A ia ko e fo’i fakamanatu atu pē eni ia kuo ‘osi hoko eni ia ko e lao. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke toe tālanga’i pē toe liliu ha lao pē tau fa’u ha me’a ke ‘omai. Kuo ‘osi ‘i ai pē lao ia ki he *ID* Sea.

Ko e me’a ‘oku ou ‘uhinga ki ai, ko e fakamanatu pē ki he kau polisí ke kātaki ‘o lau ange lao ko eni koe’uhi ‘oku ‘osi ‘i ai pē tautea ‘oku hilifaki ki ai, pea ‘oku ‘osi ‘i ai e tu’utu’uni ia ki he Tonga kotoa pē ‘oku ‘ave ki ai ‘ene *ID* ke ne puke ‘a e *ID* ko ia he feitu’u kotoa pē ‘oku ‘alu ki ai.

Na’e ‘ohake eni Sea koe’uhi ko e palopalema ko eni ‘oku fe’ao mo e palopalema ko ia e to’utupu. ‘Oku puke e fānaú ko e palopalema pea ko e taimi ko ē ‘oku hiki ai e fakamatalá, ‘oku fa’a ‘ave e hingoa loi ia, pea ‘oku faingata’a leva ke fai ha ngāue kia nautolu koe’uhi ‘oku ‘ikai ke mahino ia pē ko e ‘apiako fē ‘oku nau ‘i ai, ko hai ‘enau mātu’á, ko hai nautolu.

Ka koe'uhi 'oku 'osi hā pē ia he laó ko e ta'u 14 fai ki 'olunga 'oku 'osi tonu ke *ID* 'a e tokotaha ako ia ko iá mei he ta'u 14 ki 'olunga.

Pea ko e me'a ko ia 'oku hoha'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'Euá, fekau'aki pea mo hono tali 'a e ngaahfi *ID* ko eni 'i tu'apule'anga. Sea ha taha kuo tō ki tu'apule'anga, pau ke me'a ia mo ha'ane Paasipooti. Ko e Paasipooti Tonga kuo 'osi tali pē ha fa'ahinga feitu'u 'i tu'apule'anga. Tatau pē pea mo 'etau laiseni, ka te tū'uta atu ki Nu'usila 'oku 'atā ke te faka'uli 'aki 'ete laiseni Tongá 'i loto he māhina 'e 6 ka 'o kapau 'oku 'ova ai 'oku fiema'u ke te mavahe mei he fonuá ke fakafo'ou 'e te laiseni mulí ke te *apply* ki ha'ate laiseni faka'uli Nu'usila pē ko 'Aositelelia pē ko e fe pē fonua ko ia.

'A ia ko e 'u me'a ia ko ē ke tali ko ē *national ID* 'i tu'apule'anga. Kiate au 'oku 'ikai ko ha fu'u *issue* lahi ia. Koe'uhi ko 'e te tō atu pē ki tu'apule'angá kuo 'osi tali 'e te Paasipooti kita he fonua ko ia, pea pehē foki ki he'ete laiseni faka'uli laiseni.

Ko e *National ID* 'ene mālohi'anga. te tau *enforce* pea tau hanga 'o muimui'i e lao 'a e *ID* 'i Tonga ni, 'a eni ko ē 'oku mahino 'oku 'ikai ke muimui'i. Pea 'oku hā pē ia he lipooti ko eni, ko e tōnounou hono fakapapau'i e tokotaha ko iá koe'uhi 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane laiseni, hili ko iá kuo 'osi maumau'i 'a e lao ia ko eni, taha kotoa pē 'i Tonga *issue* ki ai e laiseni ta'u 14 ki olunga fiema'u ke 'i ai 'ene *National ID* pea kuo pau 'ikai ke ke hanga o 'ave 'a e *ID* ko ia ki he polisí he taimi ko ia 'oku 'eke ai, 'oku te maumau'i 'e kita ia e lao. 'A ia ko e poupu pē ki he feme'a'aki Sea ko e fakamanatu pē kuo 'osi tu'u e lao ia ki he...

<008>

Taimi: 1555 – 1600

Lord Fakafanua: ... He me'a ko ení, ko e fakamanatu pe ia ki he kau Polisí ke nau ngāue'aki 'a e lao ko iá.

Sea Kōmiti: Mālō Hou'eiki ko e me'a ē 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apaí fekau'aki pea mo e *ID*, fiemālie pe Feitu'u na Fakafofonga 'Eiki Nōpele 'o 'Eua. Me'a pe ke fakatokanga'i

Māteni Tapueluelu: 'Ikai ko e ki'i fehu'i pe, 'a ia 'oku 'ikai ke *recognise* 'etau *national ID* 'atautolu 'i muli. Ko 'eku, mahino pe ki he motu'á ni ia 'a e pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u mahu'inga ia ai Sea ka 'oku 'i ai e taimi 'oku 'eke ai 'oku fiema'u pe ha ki'i *ID*. He 'ikai ke te to'o holo ai pe 'ete paasipootí.

Ko 'eku 'uhingá 'aku 'e Sea pe 'e lava ke

'Eiki Palēmia: Fakamolemole pe Sea

Māteni Tapueluelu: Fai ha talanoa ke fakatokanga'i ke fai ha talanoa tau pehē, 'o mālō

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i tokoní pe Sea, 'oku ou ngāue'aki pe 'e au e *National ID* he'eku taimi 'oku ou 'i muli ai. 'Ikai ke u to'o holo 'e au 'eku paasipootí na'a tō. 'Oku 'i ai pe taimi ia 'oku fiema'u ai hangē ko ha ngaahi fakataha 'oku pau ke 'i ai ha *accreditation*. Pea 'okú te 'alu mo e paasipootí he ko e me'a na'a te *accredit* 'aki kita mei Tonga ní.

Ka ko e ‘ū me’a kehé ia hangē ko e ‘alu ki he pangikē pe ko e ‘alu ki ha feitu’u ‘oku ngāue’aki pe ‘e au ‘eku *ID* ‘oku tali pe ia he ngaahi feitu’u ‘oku nau ‘alu ki ai Sea. Ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku ia mahalo he ‘ikai ke lava ia ‘o tau pehē ‘oku ‘i ai ‘oku ha polokalama ke ne fakangofua katoa ‘a e ‘ū *institution* ke nau tali. Ka ko e ‘uhingá ki he ngaahi feitu’u ko ē ko u lava atu au ki ai ia, na’e fiemālie pe nautolu ia ki he taimi ko ē na’e ‘ohake ai ‘a ‘etau *national ID* ‘o ngāue’akí. Tautefito pe he ‘oku ‘asi ai hoto la’itā mo e ‘ū alā me’a pehē, mālō Sea.

Lord Nuku: Sea, ko ‘eku fakatonutonu atu pe ki ai ‘oku tali ‘ene me’á ‘ana. ‘Oku ‘ikai ke tali ‘eku *national ID* ‘aku pea ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o fakafekiki’i. Ka ko e me’a ko ē ko u ‘ilo ko ē ‘oku hoko kia au, ‘oku ‘ikai ke tali ‘eku *national ID* ‘aku. Ke u faka’aonga’i ia ko ‘eku *ID*. ‘Oku talamai ‘e nautolu ‘oange e paasipootí. Ka ko e ‘uhinga ia hono ‘ohake ‘o e *National ID*. Kapau ‘oku tali e me’a ia ko ē ‘Eiki Palēmiá mālō ia ka koe ‘uhinga ‘eku fakahoha’á

‘Eiki Palēmia: Ko e *national ID* Sea ko e fakatonutonú ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ai kou Palēmia. ‘Asi ai ko Siaosi Sovaleni, ‘asi ai mo hoku la’itā. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ko ‘ete ‘alu atú ko e Palēmia pea tali ai ‘ete

Lord Nuku: ‘Ikai ko e ‘uhinga ‘eku fakatonutonú he ‘oku tali ia kae ‘ikai ke tali au.

‘Eiki Palēmia: ‘O hangē ko ē ko ‘eku fakatonutonu atu ‘anenaí Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ke ne tali fakalukufua e fonuá. ‘E *depend* pe meí he *institution* pe te ne tali ‘ete *ID* pea ‘oku hangē na’á ku fakahoko atú. Na’e ‘i ai e ngaahi feitu’u ko ē na’á ku ‘alu ‘o ngāue’aki ai na’e tali ia ai. Ka ‘oku ‘i ai e feitu’u ia ‘e ni’ihi mahalo na’a fiema’u ai. Kapau te te ‘alu ‘o kole *visa* pau ke te ‘alu kita mo ‘ete paasipootí.

Lord Nuku: Sea

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke te ‘alu kita mo ‘ete *ID*, mālō

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia, ko e *national ID* ‘oku

Sea Komiti Kakato: Ka u ki’i fakama’ala’ala atu pe me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Nōpelé ē. Ko ‘eku fa’a folau ko eni ki ‘Ameliká ē, fa’a puna holo he ‘ū siteiti, ‘oku ‘ikai ke tali ‘a e *ID* ia ko eni ko ē ‘atautolú. Pea ko e me’a ko ē ‘oku mau fakatokanga’i ‘e faifai pea maumau ‘emau fu’u paasipootí, to’o hake, fa’o, to’o hake, fa’o, to’o hake, fa’o. Ko e faka’amu ko ē ‘oku tokanga ki ai e ‘Eiki Nōpelé

Lord Nuku: Sea ‘oku pelepelengesi ‘ete paasipootí he ko e fo’i me’a ia ‘oku mahu’inga tahá

Sea Komiti Kakato: Ko ia, pea ko e faka’amú ke lava ‘o ngāue pe *ID* he taimi pehē. Ko e hū pe ko ē ki ‘Ameliká pe ko Nu’usila ke te ngāue’akí ‘oku lava leva ke tau ngāue’aki leva e *ID* kae ‘oua toe fu’u ngāue’aki e paasipootí. Ko e hū atu pe paasipooti he *border* pea ko e faka’amu ia ke fakamālohi’i mu’a ke lava ‘o ngāue ‘a e *ID*. Pea ko e faka’amu pe ia, ‘a ē na’e tali mai ‘e he Tokoni Palēmiá, fakatokanga’i ‘e fai e ngāue ki ai.

Veivosa Taka: Sea tapu moe Feitu’u na, tapu mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko ‘eku vakai pe ia ‘a’akú na’a ‘oku ‘ikai ke tali ‘a e *ID* ‘a e Nōpelé he na’e ‘osi ‘i muli pe foki ia. Ka ko au ia na’á ku ngāue’aki ‘e au ‘eku *ID* ‘i he’eku foki mai ko ení. Na’á ku ngāue’aki, mālō Sea

Piveni Piukala: Sea, ta'ofi e fa'ahinga malanga ko ē mo e maumau 'etau taimí. 'Osi e taimi 'o e ō mai mo e fa'ahinga fakanāfala noa'ia pehē.

Veivosa Taka: Sea ko 'eku 'uhingá na'á ku ngāue'aki 'eku *ID*.

Piveni Piukala: Pe'i tu'u pe 'o fakamatala ho *ID* 'oua te ke toe tu'u 'o tā takai holo.

Veivosa Taka: Ko 'eku 'uhinga 'aku ia, kapau 'oku 'ikai ke ta'ofi e ...

'Eiki Palēmia: 'E to'onga pe ena 'a Tongatapu 7 ...

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki Fakafofonga mou me'a hifo. Ki'i me'a mai ange 'a e Minisitā Fonuá fakamolemole.

Fiefia ki he tu'unga 'i ai ngaahi hopo he Fakamaau'anga he fakahoa ngaahi ta'u kimu'a

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea ko u fakamolemole ki he Falé na'a pehē ko u tu'u 'o poupuu ki he lipooti ko ē. Ka ko e 'uhinga pe māfana 'a e motu'á ni he 'oku kau e potungāue 'a e motu'á ni 'a e Fakamaau'anga Kelekelé he lipooti ...

<010>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisitā Fonua: ... 'o e 22/23 'a e Fakamaau'angá 'enau lipooti fakata'ú. 'Oku ou fiefia 'i he'eku hanga hifó Sea pea ke me'a ki he peesi 46 'oku 'i ai e ki'i kalafi ai. Tonu pea 'oku 'ikai tonu ke toe fehu'ia 'a e Fakamaau'angá ha'ane lipooti kapau ko e lipooti ē 'o e ta'ú.

Ko e feitu'u eni 'oku fai ai e fakatonutonu e tonu mo e halá. Potungāue Fonua 'a e Fakamaau'anga Kelekelé peesi 45. Ko ia tu'u ma'u he ki'i kalafi ko iá. 'I he lipooti 'a e 'Atitā ko e potungāue eni 'oku fika 'uluaki he potungāue ta'efalala'anga 'i he ngaahi potungāué ka mou me'a ki he fo'i kalafi ko ená.

'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 200 'a e anga 'o e hopo he Fakamaau'angá pea 'oku ne 'omai ai 'a e fakamatala na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'Euá 'a e 'uhinga 'o e tuai e 'ū keisi. He ko e Fakamaau'anga Lahí ko e Fakamaau'anga pē 'e tolu ka 'oku fakamālō e Fakamaau'anga Kelekele e Potungāue Fonuá, 'oku 'i ai e Fakamaau'anga Lahí 'e ua te na fakakakato 'a e 'ū hopó.

Ko e anga eni 'ene tu'ú. Ko e fakafuofuá ki he peseti 'e 200, 2018 peseti 'e 170. 19/20 peseti 'e 135, 21 - 171 ko e taimi ia 'o e Pule'anga ko ení. 21/22 – 130, 22/23 'i loto he fakamatala 'o e lipooti ko ení peseti 'e 61. Fakamālō ki he lipooti lelei ko ení 'oku 'i ai e nga'unu kimu'a 'a e ngāue 'a e Potungāue Fonuá 'i he 'uhinga 'ene ngāue ki he ngaahi hopo kelekele mo e lipooti ko ení. Fakamālō ki he Minisitā. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 17.

Tokanga ki he ngaahi me'a

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea ko e ki'i feinga pe eni ia ke fakama'ala'ala mai angé he, 'e he 'Eiki Minisitā 'a e tu'unga 'o e fakakaukau ko eni. Ko e peesi 100 mo e 101 'oku 'asi ai e ki'i fo'i lea ko e tohi kole ki he tohi fakamo'oni 'o e lesisita 'o e hingoá. Pea 'oku 'asi e ki'i fakamatala ai, 'a ia ko e liliu 'o e hingoa pea ka liliu ha hingoa hono uá 'i loto 'e fu'u fuoloa. Pehē hení 'e 'asi heni 'e fe'unga nai mo ha ta'u 'e 10.

Sea 'oku 'i ai e ki'i foha e motu'á ni ko e ohi mai pea 'oku fai 'a e faka'amu ke fai e ki'i folau pea mo ia. Ka koe'uhí ko e feinga ko ē ki he fakavavevavé ka ko 'ene 'asi ko ē 'i he ta'u 'e 10 ko ē. Sea ko e hā nai, ko 'eku feinga pē foki 'a'aku ia ki he 'Eiki Minisitā pe 'e lava ke toe ki'i holoholoki hifo. Pea 'ikai ko ia pē hangē kiate au ko u toe ki'i fanongo Sea 'oku, 'e toe 'alu ia ki he Fakamaau Lahí ka ko u tui ko 'eku feinga pē mu'a ke ki'i fakama'ala'ala angé ki ha founa 'e toe vave ange ai.

Sea ko hono uá pē ko e ki'i finemotu'a na'e fiema'u ke fai 'ene mali. Pea tupu mei he faingata'a 'o e feinga ko ē ke fai 'ene malí koe'uhí ko e fiema'u foki e tohi ta'ú pea 'oku te'eki ke lava e malí ia Sea. Ma'u e tohi ta'u ko ia 'a e tokotaha 'a e ki'i ta'ahine lahí ma'u mo e tohi ta'u 'a e ki'i ta'ahine si'isi'i, ko ia ia 'i lotó 'oku 'ikai ke ma'u ia 'i he sisitemi ko ē 'a e Failesisitá. Sea ko u tui pē mahalo, na'e 'i ai pea mo e paasipooti na'e 'ohake, ma'u mo 'ene paasipooti 'ana, ka ko hono kumi 'ona ko ē he fai'anga lesisita 'oku 'ikai pē ke ma'u ia Sea. Pea 'i ai e tukuaki'i na'a ko e me'a nai he sunamí.

Ka ko e faka'amú pē Sea kae 'ai ā mu'a ke fei mo fai e mali e ki'i ta'ahine ko ení ko e ki'i leka Vava'u, motu'a 'oku mali ange ki Niua. Ka ko e 'uhinga 'o e faka'amu ko ení mahalo 'oku ou tui 'e toe tokoni ange pea toe ki'i vave ange. 'Oku talamai ke mau toe 'alu ki he ngaahi siasí ma'u ha tohi papi. Ka ko e me'a ko ē 'oku fehu'ía ko e hā e me'a 'oku ma'u ai mo e paasipootí ia. Ka mau ō atu ko ē ke kumi ko ē he, 'i he sisitemi ko ē 'anautolu ko ē 'oku ngāue'akí, 'oku 'ikai pē ke ma'u ai e hingoa ia ai pea mo e ta'u ko ia 'o e ki'i ta'ahiné. Ko ia ko e ki'i fehu'i fakama'ala'ala pē mu'a Sea pe lava 'o tokoni mai pē. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Lao. Ko e leká 'a hai 'a e Feitu'u na?

Vātau Hui: Sea ko e ki'i leka 'oku ohi mai.

Sea Komiti Kakato: *Oh* ko e ohi. ...

<002>

Taimi: 1605-1610

Sea Komiti Kakato: ... Ko e ohi 'e he Feitu'u na?

Vātau Hui: 'Io.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai.

Vātau Hui: Sea na'a ke me'a atu pē ki ai na'e 'osi fakahoko atu pē, ko e ohi mai.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me'a mai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea ‘oku lahi pē ‘a e ngaahi founga ke fai hono kumi ‘o e me’a ko eni na na’e ‘ikai ke lēsisita ‘a e tokotaha ia ko ia, ko e me’a ia ‘oku faingata’a ai.

Sea Komiti Kakato: Ko e ki’i fefine ma’u ‘a e paasipooti, ‘ikai ke ma’u ‘a e lekooti ia, ‘ave ai hono ‘aho fā’ele’i, mau katokatoa ‘a e ‘u fakaikiiki ia ‘i he paasipooti.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia, ko e taimi ia ko ē Sea, na’e lava pē ia ‘o fuakava’i ha paasipooti ia pea ‘ai. ‘I he taimi ni kuo pau pē ke ‘i ai ‘a e tohita’u ‘i he anga ko ē me’a, kae kole pē ki he Fakafofonga ke tukuange ke fai ha sio ki ai. He kapau ‘oku fiema’u ia ke lēsisita, pau ke ‘alu ia ki he Fakamaau’anga Lahi ke fai ai ‘a e lesisita fo’ou Sea. Kapau ko ha fakalahi hingoa ‘e lava pē ‘o ‘ai ‘i ‘ofisi, ka ‘e lava pē ‘o fai ‘a e ngāue ki ai ‘Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Vātau Hui: Mālō Sea ko e me’a foki he ‘oku fiema’u ‘e he malfia ‘a e tohita’u, ko e paasipooti ia ‘oku ‘i ai ‘a e paasipooti ka ‘oku ‘ikai ke fiema’u foki ‘a e paasipooti, fiema’u ‘a e tohita’u. Ka te u ...

Sea Komiti Kakato: Me’a ki he Minisitā Lao.

Vātau Hui: Ka te u, ko ia sai ko eni ‘oku ma’u ‘a e founga ke, ka ma ka toe ‘alu ki he Fakamaau Lahi Sea, mahalo ‘e toki fai ‘a e mali ‘i he ta’u fo’ou, ‘oo mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki he Minisitā. Na’e ‘i ai ‘a e ki’i mali ko e ongo tamaiki mei ‘O’ua, na’e toki fai pē eni ‘i he uike ‘e 2 mei heni. Pea a’u ki ha tu’unga ‘oku nau ō mai ke fai ‘a e mali ia ta’ofi ia’e he Pule’anga. Pea ‘oku mea’i lelei ‘e he Minisitā Lao ko u tā mai ki ai pē au toe lele mai ke u a’u mai ki he ‘ofisi, ta ko ē ‘oku kau ‘a Ha’apai ia pea mo Niua ‘i he tatau pea mo e ni’ihi ko ē ‘oku nofo ‘i muli. Kuo pau ke ke māhina ‘e 6 ia pea toki fai ‘a e mali ko eni, ka na’a mau ō mai pē ‘o fai pē ‘a e ngāue ‘o fefakamo’oni’aki pē pea lava ‘a e ki’i mali.

‘A ia ‘oku malava pē koe’uhi ke fakapapau’i pē ko e me’a lelei pē ‘atautolu mei Tokelau Mama’o mo e ni’ihi ko eni, ‘ikai ke fu’u mau ‘a e lekooti. Ka ko e feinga pē ke fakapapau’i ‘i he Fakamaau’anga kae toki, ka ‘oku malava pē ia. Ko ena ‘oku ‘osi me’a mai ‘a e Minisitā ke ke me’a ki ai, kae ‘oua te ke toe me’a mai mo ha’o me’a *personal* ki he Fale ni, ka ke hangatonu hifo pē ki he tafa’aki ko ia.

Kātaki ko 10 ‘oku ‘osi pea toki ‘oatu ki he fika 5 pea fika 2 leva, koe’uhi he na’a na’a ku ‘osi ‘oatu, na’e ‘oatu 7 ‘anenai pea ke tuhu koe kia 5. Sai pē he te mou hokohoko mai pē he te tau hokohoko pē ki he ‘osi.

Kapelieli Lanumata: Mālō, tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Fakamālō atu ‘i he faingamālie.

Fakamolemole pē ko e ki’i fehu’i pē eni ia’e 3 ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni ke tokoni mai ai ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia pea mo e Hou’eiki Pule’anga. Pea ka toki lave mai pē ki ai ‘a e Fakafofonga fika 2 ‘o Ha’apai ‘o e kau Nōpele. ‘Oku ou tokanga atu ki he *ID* ‘e Sea fakamolemole, mahino pē ki he motu’a ni ‘oku ‘ikai foki ke totongi ‘a e fuofua taimi ko ē ‘oku te ‘alu ai ‘o *apply* ha’ate *ID*. Kapau ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha’ate paasipooti ko e me’a ko ē ‘oku fiema’u ko e la’itā paasipooti ‘e 2 pea mo ‘ete tohita’u, pea ka ‘i ai ha’ate paasipooti te ne *replace* ‘e ia ‘a e tohi ta’u.

‘Oku ou tokanga atu ki he fo’i taimi ko ē ko ē ‘oku te ‘alu ai ko ē ‘o fakafo’ou, pē ko e hā nai ‘a e makatu’unga ‘oku ‘ikai ke lava ai pē ke te ‘alu pē mo ‘ete *ID* ‘ata’atā pē, ‘o fakafo’ou mai ‘aki he ‘oku kei fiema’u mai pē ke te toe ‘alu ki fale tohita’u ‘o ‘ai ‘a e tohita’u. Pea ka ‘ikai ‘e fiema’u, pea kapau ‘oku ‘ikai ko e tohita’u, ‘e kei fiema’u pē ‘ete passipooti.

‘Oku ki’i mole ai ‘a e taimi lahi ‘o e kakai ‘o e fonua ‘enau feleleaki holo ‘o *even* ‘a e fanga ki’i fakamole ikiiki pehē. Pea a’u ki he taimi ‘e ni’ihi kuo nau ō atu nautolu ki fale tohita’u ‘oku nau mālōlō ho’atā. Na’a ‘i ai ha ki’i founa ‘a e potungāue ke nau ki’i fetongitongi he taimi *lunch* kae talitali ‘a e kakai ‘o e fonua ‘i he taimi kai ho’atā ki he ngaahi fiema’u tohita’u, tautefito ‘akinautolu ko ē ‘oku ki’i mama’o mai mei Hahake pē ko Hihifo, ko e ki’i me’a fika ‘uluaki pē ia.

Ko e fika 2 pē ko ‘eku fie lave atu ‘aku ki he peesi 27 kapau ‘e kātaki pē kau ngāue ‘o ki’i tuku’i hake ‘a e peesi 27 ‘a e palakalafi faka’osi ko ia ‘o e kupu (iii) ...

<005>

Taimi: 1610-1615

Kapelieli Lanumata : ... fekau’aki pea mo e talanoa ko eni ki he *Youth Diversion*. ‘E Sea ko u tui ‘e tokoni lahi ‘aupito mai ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai ki he *issue* ko eni he ‘oku mahu’inga’ia ‘aupito e motu’a ni ia he *issue* ko eni, He ko e tui ‘a e motu’a ni ‘oku loloto ‘aupito ‘a e palopalemá ‘i he *issue* ko eni ki he to’utupu. Ko e fie taki ‘a e tokanga ia ‘a e motu’a ni ki he talanoa ko ia na’e me’a mai foki ‘a e Tokoni Palēmiá kuo ma’u ‘a e fo’i 100 ‘e taha pē ko e ‘eka ‘e 8 hanga hake pē ki Tolitoli ke fai ‘a e fakakaukau ki he *way forward* ke fokotu’u ai ha Fakamaau’anga ki he *youth*.

Poupou’i ngāue Pule’anga ke faitokonia hako tupu e fonuaa

Pea ko e lave’i ko ia ‘a e motu’a ni ko e talu e talatalanoa mai ‘a e motu’a ni ia pea mo e ‘Inisipekita Pule Polisi ko ia ‘oku ne tokanga’i e tafa’aki ko ē ki he *Crime Prevention* ‘i he fakakaukau ko eni, ko e talu e talatalanoa mai ‘a e motu’a ni ia he 2010 ‘i he *issue* ko eni he *youth diversion*. Mo e fakakaukau tautautefito ki he ngaahi ta’u ko ia ‘oku ki’i pelepelengesi ‘i he ta’u 17 ‘o ‘alu hifo ai ki he ta’u 14. ‘I he fakakaukau, ‘oku ‘ikai ko e tali ki he me’a kotoa pē ko e *prosecution* pē ko e Fakamaau’anga. Ka ‘e lava pē ke *divert* pē nautolu ia ‘o fai pē hano ki’i hopo’i fakakolo pē ‘i he ngaahi Kosilio Fakakolo. Tala fakatātā ‘aki tau pehē hangē ko e vāhenga ‘o e motu’a ni ko e kāinga ko ia pea mei Niutoua, tautea’i pē kinautolu ia he ngaahi Kosilio fakakoló ke nau ō huo mo tauhi ‘a Heketā pea mo e Ha’amongá he ngaahi fakakaukau pehē.

‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá ke fokotu’u ha Fakamaau’anga makehe. Ke ki’i tokoni mai pē Pule’angá ka ‘oku ou poupou atu kole atu ki he ‘Eiki Tokoni Palēmiá pea mo e Pule’angá na’a lava hokohoko atu ‘a e ngāue ko eni na’a lava ha ki’i tokoni fakapa’anga he ‘oku mahu’inga’ia ‘aupito e motu’a ni he hokohoko atu e ngāue ko eni ki he *youth diversion*.

Na’e lava atu e motu’a ni ia ki hotau fanga tokoua ko ia ‘i Hū’atolitolí pea pehē foki ki hotau fanga tokoua he kolo ko ia ko ‘Ata. ‘Oku ongo makehe na’e ma’u ‘e he motu’a ni ‘i he lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku ‘ikai ke fe’unga, ‘ikai ke fe’unga hono *accommodate* ‘o kinautolu e fanga tokoua ko eni. Pea ‘oku ou tui ‘e toki lave lahi ‘a e motu’a ni ki ai ‘i ha’atau talanoa ki he

patiseti ‘o e Potungāue ko ení, ‘i he mahu’inga’ia ‘a e motu’a ni ‘o tokangaekina kinautolu, tautautefito ki he’etau to’utupú. Na’a lava ke hokohoko atu pē polokalama ko eni, pea ‘oku ou faka’amu ke fakahū mai ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni, ‘oku lave mai ki ai e lipooti.

Ko e faka’osi pē Sea ko u fie taki ‘etau tokangá ki he peesi 102, ko u tui ‘i he ‘ilo fakapapau ‘a e motu’a ni na’e ‘osi ‘i ai e *issue* pehē ia na’e hoko kimu’a. Pea ko u faka’amu pē ke vakai pē ki he Hou’eiki Pule’angá pē ko e hā ‘enau fa’ahinga *approach* ‘oku fai’aki he peesi 102 fakamolemole ‘o ki’i ‘ai hake pē he *screen* ke me’a ki ai e Hou’eiki.

‘I he peesi 102 ‘a e fika 9, ko u tui pē na’e ‘osi kamata lave atu pē ki ai ‘a e Fakafofonga mei ‘Eua 11. Kamata he fo’i kongá ko ena ko ē ‘oku toe tokanga e ‘ofisí ki ha Failesisita Seniale ki ha tohi kole ‘a ha ni’ihi kehe. ‘A e tangata tohi kolé pehē foki ki he hingoa ‘oku ‘omi ‘e he fa’ee. Kapau ‘e hokohoko atu ‘ete tokanga ki he fika 10 pea *compile* ‘a e fo’i kongá ko iá mo e fika 10, ‘oku tui e motu’a ni ‘oku ‘i ai e *gap* ia hē.

Tokanga ki he ‘ea ki ha ngaahi kelekele

Ko u tokanga lahi ai ki he ni’ihi ‘oku, ko nautolu ko e ‘ea ki ha ngaahi kelekele, pea neongo na’e fānau’i kinautolu pea toki fakafuakava’i kimui ko e fānau mali. Ka ko e taimi ko ē ko ē ‘oku hū ai ‘a e fo’i kongá faka’osi ko ē fika 9, ‘oku ‘i ai ‘a e *gap* ia ‘i he tokanga ki ai ‘a e motu’a ni. Ke kātaki pē Pule’angá he ko u tui au ko e solova’anga pē ia ki ai, ko e me’a ko ia na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11 ko e sivi *DNA*. Ki’i lave mai angé Pule’angá ko e hā ha’anau fa’ahinga *resolution* ka ‘i ai ha me’a pehē ka ‘oku ou tui au ‘e ki’i hāhāmolo’fia. ‘Osi *come across* e motu’a ni ia he *issue* pehē kimu’a, ke ki’i kātaki pē Hou’eiki Pule’angá ‘o tokoni mai. Ko u fakamālō atu ‘Eiki Sea he ma’u faingamālie.

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sea, tapu mo e Feitu’ú na mo e Hou’eiki Komiti. Ko e palopalema ko iá kapau ‘e fānau’i ha tamasi’i ta’emali ‘e ha ongo mātu’a na’e ‘i ai ha taha ia ‘ia kinaua na’e lolotonga mali ia, ‘a e *wedlock* he ‘ikai ke lava ke liliu mali ia ...

<008>

Taimi: 1615-1620

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... kimui. Ko e liliu mali ko ē tamasi’i ta’emali ‘o kapau na’e ta’emali lōua ‘a e fa’ē mo e tamai kimu’a ‘i hono fanau’i ‘o e tamasi’i pea ‘e lava leva ia ‘o fai e liliu ko ia ke fakahoko. ‘A ia ko hono ui faka-Pilitāniá pē ko hono *legitimise* ‘a e tamasi’i ta’emali ko ia ke hoko ko e tamasi’i mali. Ko e fakaiku leva ko ē ‘o e tamasi’i ko ē ta’emali ‘e fakaiku ia ki he fa’ē koe’uhí ko e ngaahi palopalema ko eni fakakelekele mo e ngaahi me’a tukufakaholo, kuo pau ke sio kau kātōa ia ki ai Sea. ‘A ia ko e palopalema ia ko ē he ‘ikai ke lava ‘o liliu mali ha taha na’e fanau’i ia ‘oku lolotonga mali ha taha he ongo mātu’a te’eki veté. Ka ‘o kapau na’e ‘osi vete, ‘e lava ‘o liliu mali ia Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 10.

Tokanga ki he kongá malava e fa’ē ke loi ke tohi hano foha

Kapelieli Lanumata: Ko e ‘isiu ia na’e tokanga atu ki ai ‘a e motu’á ni ‘a e *gap* ko ē ‘oku hanga he motu’á ni ‘o *pick up*. Fakamolemole pē ‘Eiki Tokoni Palēmia, hangē ko e me’a ko ē na’a ku lave ki ai kapau ‘e te te lau hifo ‘a e kongá faka’osi ko ē fika 9 pea mo e fika 10 te te

lava ai ‘o *pick up*, ‘e malava pē ke loi e fa’ē. ‘E malava pē ke loi e fa’ē, ‘osi fanau’i ‘a e tokotaha ko ení pea toki mali pea tala leva he fa’ē ko hona foha pē, foha ‘o toki ‘osi, ‘osi fai e malí pea tohi leva ko hona foha kae malava pē fokí ke loi e fa’ē ‘oku ‘ikai ko hona foha ‘o hoko leva ia ko e ‘ea ki he kelekelé. Ko e ‘isiu ia na’e tokanga ki ai e motu’á ni he ‘oku ‘osi tui e motu’á ni ia na’e ‘osi ‘i ai e me’a pehē ia na’e hoko kimu’a. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 10.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e palopalema ko iá Sea tapu mo e Feitu'u na ko e fa’ē he taimi ko ē ‘oku ‘alu ai ki falemahaki ke fā’elē ‘oku ne tala ‘e ia tau pehē kapau te ne tala ‘e ia ko e fika 7, ‘e fai e fakatonutonu ha ‘aho ka ko e kupú fokí ia Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā ko ho ‘uhingá fika 7, timi ‘akapulu fē?

'Eiki Tokoni Palēmia: Ka ko e palopalema ia ‘oku hoko ia ‘i he lesisita fānaú he ngaahi ‘aho ni ‘o toki fai e feinga ‘a e ngaahi fa’ē ia ke fakafoki ki he tamai mo e me’a ka ko e palopalemá ‘ene tala ko ē ki he falemahakí. Tala ‘e ia e tama kehe. ‘A ia ko e mahalo ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofongá Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki mou fakatokanga’i pē koe’uhí ko ‘etau taimí, kei lahi e feme’a’aki ki heni. ‘A ia ‘oku toe ‘a 5, ko 2 pea pehē kia 7 pea ko u fakatokanga’i atu pē ‘a ‘Eua 11 ‘oku kei matangaki mai pē hono fofongá ‘e toe ‘ai pē mo ia. Te u tuku atu pē ke mou ‘ai pē ke mou pāpāhia ka koe’uhí ko ‘etau taimí, tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, toloi ai pē Falé ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na’e kelesi ai pē he ‘Eiki Seá, Lord Fakafanua.)

<002>